

Kelet-Közép-Európa német szemmel 2011-ben

Ha egy kelet-közép-európai történészt meghívunk egy németországi egyetemre vendég-professzornak, akkor egy dolgot mindenképpen meg kell tennie: írnia egy összefoglaló recenziót a végéhez érkezett esztendőben megjelent, saját régióját tárgyaló tudományos publikációkról. Hiszen a kelet-közép-európai lét egyik alapélménye a szembesülés azzal, hogy mit ír rólunk a „Nyugat”, vagy ahogy a német nyelvterületen újabban szívesen nevezik, „Kerneuropa”. Mert néha – esetleg gyakrabban a kelleténél – úgy érezzük, hogy az Európa közepén vagy keleti végein – a meghatározás ízlés és politikai felfogás kérdése – lévő országok nem érdekesek, kutatásra nem „méltóak” a nyugatabbi tudományos műhelyek számára.

A valóságban német nyelvterületen tudományos intézetek, egyesületek, alapítványok, illetve egyetemi kutatóműhelyek sokasága tekinti feladatának a kérdéses régió lehető legtöbb szempontból történő értelmezését és oktatását. Emellett nem felejtkezhetünk meg az egyre nagyobb számban megjelenő, a modern technikát, az internet adta lehetőségeket ki- és felhasználó, témában érdekelt network jellegű, gyakran önkéntes munkán alapuló, de annál informatívabb internetes platformokról sem.

Összességében így valóban elmondható, hogy a 21. század második évtizedének az elején Kelet-Közép-Európa – függetlenül a régió és a fogalom vitatott voltától – kétségtelenül jelen van a német nyelvterületen, a történettudomány és rokon tudományai tekintetében is. Ez a jelenség Németországban egyrészt a tradicionális „Kelet-Európa-kutatás” (*Osteuropaforchung*) folytatása. Másrészt a rendszerváltást követően a német nyelvterületről régióinkban ismét nagyobb mértékben megjelenő gazdasági érdeklőségek is fokozták az érdeklődést az országok, a különböző „kulturális terek” összefonódásai iránt. Mindezeknek köszönhetően a Közép-Kelet- és Délkelet-Európa-kutatással foglalkozó műhelyekben a 21. század első évtizedének a végére egyre jobban kikristályosodik egy markáns interdiszciplináris tendencia, ami nemcsak a kutatások, hanem a publikációk sokszínűségében is tükröződik.

A szocialista blokk megszűnését követő rendkívül aktív és termékeny nyugati érdeklődés után az ezredforduló környékén a régiót érintő szakirodalmi publikációk területén szélcsendesebb időszak következett. A mindig vizsgált zsidó-soá kérdéskör mellett csupán szerényebb számú összefoglaló munka és gazdaságtörténeti publikáció látott napvilágot.¹ A közép-kelet-európai történeti-kulturális összefüggések kutatásában a 21. század első évtizedének a végén egy kisebb reneszánsz érhető tetten. A „prosperitás” nemcsak a publikációk számának növekedésében, hanem a témakörök egyre sokszínűbb megközelítésé-

1 A rendszerváltások utáni kelet-közép-európai gazdasági-pénzügyi átalakulásról 2011-ben nem jelent meg német nyelven gazdaságtörténeti publikáció. 2010-ben Susan Kurth disszertációja volt az egyetlen ilyen jellegű munka, bár ebből is kimaradt Magyarország. Susan Kurth: *Währungspolitische Probleme, Währungskrisen, Ansteckungs- und Übertragungseffekte in der Transformation am Beispiel von Bulgarien, Estland, Polen und der Tschechischen Republik*. Cuvillier Verlag, Göttinger, 2010. 552 p.

ben is megfigyelhető. Így nemcsak nemzettörténeteket vehetünk németül a kezünkbe, hanem a publikációkban egyre nagyobb hangsúlyt kap a régióra jellemző közös gyökerek összehasonlítása, a hasonló jelenségek feltérképezése, a vitathatatlannal létező különbségek rögzítése, valamint mindezeknek a Nyugathoz való viszonyítása. Ezen kutatások eredményeként az utóbbi években több alpműnek számító szintézis látott napvilágot.

Jelen recenzió azokat a 2011-ben, német nyelvterületen megjelent tudományos publikációkat veszi számba, amelyek a „Közép-Kelet-Európa” különböző definícióiba beletartozó országokat érintik történettudományi és rokon tudományi területen, azonban alapvetően a „visegrádi országokkal” foglalkozó kiadványokra koncentrál. Természetesen a recenzens sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy maga a Kelet-Közép-Európa-fogalom – és ezzel együtt a régió, illetve a jelenség meghatározása – igen vitatott, és nemcsak a tudományos körökben, hanem a tágabb olvasóközönség interpretációjában is. Az ismertetésre kerülő munkák többnyire vállalják a vitatott kérdés ismertetését, néhány közülük kísérletet is tesz egy pontos definíció megalkotására. Összességében a 2011-es esztendő végén is meg kell állapítanunk, hogy egy teljességben elfogadott, koherens definíció még várat magára.

A régiót bemutató egyik alpmunka 2010-ben látott napvilágot. Joachim von Puttkamer, a Jénai Egyetem Kelet-Európa Tanszékének professzora és az „Imre Kertész Kolleg” igazgatója nem csupán egy átfogó szintézist és összehasonlító elemzést adott az általa konkrétan definiált régióról, hanem a kutatási alapkérdések és problémák feltérképezésére és a tendenciák felvázolására is sikeresen vállalkozott.² Nem kerülte ki a „Közép-Európa-vita” bemutatását, időbeli, térbeli aspektusainak ismertetését sem. Az egyetemi jegyzetként is kitűnően alkalmazható munka egyik legnagyobb erénye, hogy alapos és átfogó forrástani és szakirodalmi áttekintést is nyújt az érdeklődők számára.³

A 2010-es esztendő a kelet-közép-európai szintézisek éve volt. Nemcsak a Jénai Egyetem, hanem a Bécsi Egyetem oktatója is elérkezettnek látta az időt szintézise megjelentetésére. A bécsi Kelet-Európa Intézet professzora, Christoph Augustynowicz Közép-Kelet-Európa fogalmát igen szélesen értelmezte, hiszen a „visegrádi négyek” mellett a három balti állam, valamint Horvátország és Szlovénia történetét is bemutatja a „szláv honfoglalástól” napjainkig. Elsősorban a szláv népek jelentőségére fókuszált a mindössze 137 oldalas, „vázlatnak” tekintett monográfiában.⁴

A Frank Hadler (Lipcsei Egyetem Kelet-Európa Kultúrtörténete Tanszékének címzetes egyetemi tanára) szerkesztésében megjelent „Comparativ” (Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung) 20. évfolyama szintén Kelet-Közép-Európa átfogó történetét dolgozza fel válogatott, nemzetközi szerzőgárda segítségével. A szintézisre törekvő, legkülönbözőbb témaköröket (gazdasági, politikátörténeti, társa-

2 Joachim von Puttkamer: Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Oldenbourg Verlag, München, 2010. 353 p.

3 Hasonló munka az egy évvel korábban, az UTB-sorozatban megjelent „Studienbuch Östliches Europa” első kötete, amely hagyományos módon Közép-Kelet-Európa és Dél-Európa országokénti, sokszerzős politikátörténeti ismertetését adja, rövid válogatott bibliográfiai ismertetéssel színesítve. Emellett a kötet bevezetője túlmutat a politikátörténeti interpretáción, rövid, több szerzőtől származó, a részterületek (historiográfia, határok, politikai kultúra, társadalom, vallások és történeti antropológia) alapkérdéseit ismertető összefoglalás. Harald Roth (Hg.): Studienhandbuch Östliches Europa. Band 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas. 2. überarbeitete und aktualisierte Auflage. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2009. 534 p.

4 Christoph Augustynowicz: Geschichte Ostmitteleuropas. Ein Abriss. Braumüller Verlag, Wien, 2010. 137 p.

dalomtörténeti, migrációtörténeti stb.) felülről tanulmánykötet implicit célja egy közös régiós „Erinnerungslandschaft”, egy transznacionális közép-kelet-európai történelem alapjainak lerakása volt, de legalábbis az első impulzusok megragadása.⁵

A Bécsi Egyetem Kelet-Európa Intézetének másik professzora, Marija Wakounig és Karlo Ruzicic-Kessler, az Osztrák Tudományos Akadémia „Historische Kommission” munkatársa szerkesztésében 2011-ben egy angol nyelvű tanulmánykötet – az „Europa Orientalis” 12. kötete – látott napvilágot. A sokszerzős kötet azonban nem törekedett szintézisre, inkább a régió politika-, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténetét tárgyaló legújabb angol nyelvű publikációkat gyűjtötte össze, sikeresen tükrözve ezzel a térség („East Central Europa”) azonos strukturális elemeit és pluralitását.⁶

A régió két világháború közötti történetének német nyelvű szakirodalma a 2011-es esztendőben egy amerikai történész munkájával is bővült Martin Richter fordításának köszönhetően. Tothy Snyder, a Yale Egyetem professzora, Kelet-Európa-szakértő a nemzeti-szocialista és sztálini diktatúra Kelet-Közép-Európára és Kelet-Európára gyakorolt hatását elemezte, elsősorban politikátörténeti perspektívából. A kelet-európai zsidóság történetét, a soát, az etnikai tisztogatásokat, a sztálini és a hitleri antiszemitizmus „amerikai” narratíváját vetette papírra, miközben ezek összehasonlítására is vállalkozott több-kevesebb sikerrel. Sajnos Magyarország csak említés szintjén szerepel a munkában, külön figyelmet nem szentelt neki az amerikai történész.⁷

A politikai rendszer történetével és összehasonlító politikatudománnyal foglalkozó részdíszciplínák területén⁸ fontos, alapműnek tekinthető tanulmánykötet látott 2011-ben napvilágot Florian Grotz és Ferdinand Müller-Rommel, a Lüneburgi Egyetem Leuphana Politikatudományi Intézetének két professzora szerkesztésében.⁹ A munka az összehasonlító demokrácia- és kommunizmuskutatás¹⁰ Közép- és Kelet-Európa országaira vonatkozó legújabb eredményeit és téziseit gyűjtötte egy csokorba.¹¹ A kötet fejezetei az érintett országok politikai berendezkedését és működési mechanizmusát hasonlítják össze. Két alap-

5 Verflochtene Geschichten. Ostmitteleuropa. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2010. (Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung, 20.) 267 p.

6 Marija Wakounig–Karlo Ruzicic-Kessler (eds.): From the Industrial Revolution to World War II. in East Central Europe. Lit Verlag, Wien, 2011. (Europa Orientalis. Institut für Osteuropäische Geschichte an der Universität Wien. Band 12.) 258 p.

7 Timothy Snyder: Bloodlands. Europa zwischen Hitler und Stalin. C. H. Beck Verlag, München, 2011. 523 p.

8 2010-ben a demokráciakutatás területén három érdemleges munka is megjelent, amelyet éppen fontosságuknál fogva nem lehet kihagyni egy ilyen recenzióból. Detlef Pollack–Jan Wielgohs (Hg.): Akteure oder Profiteure? Die demokratische Opposition in den ostmitteleuropäischen Regimeumbrüchen 1989. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2010. (Politische Kultur in den neuen Demokratien Europas.) 308 p., illetve Tatjana Rudi: Wahlentscheidungen in postsozialistischen Demokratien in Mittel- und Osteuropa. Eine vergleichende Untersuchung. Nomos Verlag, Baden-Baden, 2010. 310 p., továbbá Martin Schultze: Demokratisierung und defekte Demokratien. Osteuropas Demokratien auf dem Prüfstand. Tectum Verlag, Marburg, 2010. 184 p.

9 Florian Grotz–Ferdinand Müller-Rommel (Hg.): Regierungssysteme in Mittel- und Osteuropa. Die neue EU-Staaten im Vergleich. VA Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2011. 381 p.

10 A kommunizmuskutatás mint részdíszciplína egyik meghatározó, német nyelven is megjelent 2011-es tanulmánya németül: Pavel Kolář: Kommunistische Identität im Streit. Politisierung und Herrschaftslegitimation den kommunistischen Parteien in Ostmitteleuropa nach dem Stalinismus. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 60. (2011) 232–266.

11 Érdemes megjegyezni, a munka új, egyelőre még meg nem honosodott rövidítést használ a régióra: MOE-Staaten (Mittel- und Osteuropa).

vető kérdés megválaszolását tűzte ki célul a válogatott szerzőgárda. Mégpedig: egyrészt a demokratikus átalakulás és berendezkedés során megfigyelhető hasonlóságokra és különbségekre kívántak rámutatni, másrészt azt igyekeztek megválaszolni, vajon „Kerneuropa” és az újonnan csatlakozott EU-országok között az összekötő vagy az elválasztó tényezők mar-kánsabbak (konvergencia vagy divergencia).

Szintén a politika- és ideológiatörténet, illetve a társadalomtörténet egy-egy részte-rületével foglalkozik a 2010-es angol és német nyelvű „Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes”, amely 2011-ben jelent meg Dietmar Müller, a Lipcsei Egyetem „Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas” tudomá-nyos munkatársának és Angela Harre, a frankfurti (a. d. Oder) Viadrina Europa Egyetem Összehasonlító Európai Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársának szerkesztésében. A tanulmánykötet a régió 19–20. századi mezőgazda-ságát vizsgálja, annak az egész régióra érvényes gazdasági-politikai-társadalmi változásait igyekszik megragadni. Sajnos magyar szerző és magyar tematika nem jelenik meg a kö- tetben, noha összes szomszédunk, sőt Észtország és Svédország, mit több Galícia példái is elemzésre kerültek.¹²

A társadalomtörténet iránt érdeklődők 2011-ben újabb szakkönyveket vehettek a kezükbe Kelet- és Dél-Európáról. A társadalomtörténeti kutatások népszerűségét és támo- gatottságát jelzi, hogy a 2010-es esztendőben is három munka jelent meg ebben a disz- ciplínában.¹³ Siegfried Tornow, korábban a berlini Freie Universität Kelet-Európai Kultúr- történeti Tanszékének munkatársa, 2007-től szabadfoglalkozású szerző közel 700 oldalas munkája a Kelet-Európa-kutatás interdiszciplinaritásának kitűnő példája.¹⁴ A 2011-ben megjelent kézikönyv a filológiát és a történettudományt kapcsolja össze. A római kortól kezdve enciklopédiaszerűen áttekinti a forrásokat és szerzőit az adott korszak kultúr- és társadalomtörténetébe beágyazva, miközben a rokon tudományokat – szlavisztikát, bizantinológiát, balkanológiát, finnugrisztikát, turkológiát és judaisztikát – is bevonja a vizs- gálati körébe.

A „civil társadalom” kérdésköre jelenik meg egy 2011-ben kiadott tanulmánykötet- ben. A szerzők példákkal szemléltetik a civil társadalom gyengébb voltát Kelet- és Délke- let-Európában, szervezeteik a nyugati példáktól eltérő működését. A kötet egységét sze- rencsésen biztosítja a Jörg Hackmann (Stettini Egyetem Kelet-Európa Intézete professzora), a kötet egyik szerkesztőjének tollából származó, bevezetőnek is tekinthető fejezet, amely a kérdés kutatási nehézségeinek felvázolására vállalkozott. A kötet nemzetközi szerzőgárdája

12 Dietmar Müller–Angela Harre (eds.): Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2011. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010.) 228 p.

13 Egy angol nyelvű tanulmánykötet: Heinrich Best–Agnieszka Wenninger (eds.): Landmark 1989. Central and Eastern European societies twenty years after the system change. Geisis. Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften, Münster Verlag, Berlin, 2010. 297 p. Egy salzburgi tudományos konferencia köte- te: Dietmar W. Winker (Hg.): Vom Umbruch zum Aufbruch. Kirchliche und gesellschaftliche Entwicklungen in Ostmitteleuropa nach dem Zerfall des Kommunismus. Beiträge des 1. Salzburger Kardinal-König-Symposiums vom Mai 2009. Tyrolia Verlag, Innsbruck–Wien, 2010. 318 p. Továbbá egy szintézisre törekvő tanulmánykötet a paraszti társadalom közép-kelet-európai átalakulásáról, amely- ben két magyar tanulmány is szerepel Bódy Zsombor és Vári András tollából. Helga Schultz–Angela Harre (Hg.): Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010. 296 p.

14 Siegfried Tornow: Handbuch der Text- und Sozialgeschichte Osteuropas. Von der Spätantike bis zum Nationalstaat. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011. 696 p.

többek között gazdaságtörténeti, etimológiai megközelítéseket is alkalmazott. Az olvasó számára a balti államok, Lengyelország, Csehország civil szervezeteinek prototípusain keresztül válik nyilvánvalóvá a nyugati mintáktól való „elhajlás”. Az egyetlen magyar vonatkozású fejezet Juliane Brandttól származik.¹⁵

A régió vallástörténetéről és a nemzettudatra gyakorolt hatásáról négy szakkönyv jelent meg 2010-ben,¹⁶ 2011-ben pedig két tanulmánykötet látott napvilágot Németországban. Markus Krzoska, a Gießeni Egyetem Kelet-Európa Tanszékének professzora szerkesztette azt a sokszerzős kötetet, amely a 19. századi iparosodás következményei és a nacionalizmus hatásai nyomán erősen átalakuló vallási és egyházi életet vizsgálta.¹⁷ A címben jelzett régiómeghatározás alapján az olvasó legalább egy alfejezetet elvárna Magyarországról, ehelyett a balti államokról és a lengyel területekről, elsősorban a német lakosú vidékekről kap egy sokszínű, azonban éppen a téma gazdagságából adódóan helyenként széteső, csekély kohéziós erőt felmutató tanulmány sorozatot. A másik 2011-es gyűjteményes tanulmánykötet egy 2010. nyári konferencián elhangzott előadásokat fogja egy csokorba. A Martin Cordes, a Hannoveri Evangélikus Főiskola professzora által szerkesztett kötet a két német állam létrejöttét követő egyházi-vallási változásokról, törésekről és újrakezdésekről számol be. A kötet szerzői 1949-től vizsgálták a hannoveri és a szász egyházi kapcsolatokat, illetve az 1990-es évektől a szociális segélynyújtás területén egyre élénkebbé váló együttműködést a kelet-közép-európai partnerekkel. Magyarország említés szintjén jelenik meg.¹⁸

A kelet-közép-európai nemzetiségi-etnikai sokszínűség állandó témája a német nyelvterület történettudományi publikációinak. Hiszen a leginkább elfogadott „német” definíció szerint Európa ezen régióját a hasonló strukturális elemek és a szinte állandóan jelen lévő válságjelenségek mellett éppen a pluralitás és a határváltozások teszik „önálló” egységgé.¹⁹ A nemzetiségi kérdéssel foglalkozik a Frank-Lothar Kroll, a Chemnitzi Műszaki Egyetem Európai Történelem Tanszékének professzora és Hendrik Thoß ugyanazon tanszék tudományos munkatársa által kiadott 2011-es tanulmánykötet. A 19. század elejétől kezdve, a Habsburg Birodalom és a nacionalizmusok konfliktusaitól a két világháború kö-

15 Jörg Hackmann–Klaus Roth (Hrsg.): Zivilgesellschaft im östlichen und südöstlichen Europa in Geschichte und Gegenwart. Oldenbourg Verlag, München, 2011. 294 p.

16 Többek között 2010-ben látott napvilágot a „Pro Orient” ökumenikus együttélést támogató alapítvány 2009. októberi bécsi konferenciájának előadásait tartalmazó kötet. Magyarországról Tomka Miklós és Balázs Zoltán adtak elő a tanácskozáson. Hans Marte (Hg.): Religion und Wende in Ostmittel- und Südosteuropa 1989–2009. Tagungsband zum gleichnamigen Symposium anlässlich des 20. Jahrestags des Falls des Eisernen Vorhangs Wien im Oktober 2009. Tyrolia Verlag, Innsbruck–Wien, 2010. (Pro Orient. Bd. 33.) 381 p. Továbbá Andreas Gottsmann: Rom und die nationale Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010. 408. p.

17 Markus Krzoska (Hg.): Zwischen Glaube und Nation. Beiträge zur Religionsgeschichte Ostmitteleuropas im langen 19. Jahrhundert. Meidenbauer Verlag, München, 2011. 171 p.

18 Martin Cordes (Hg.): Durch die Ritzen der Mauer. Kontinuitäten, Brüche, Neuanfänge in kirchlichen Partnerschaften seit 1949. Blumhardt Verlag, Hannover, 2011. 231 p.

19 A 2010-ben megjelent „Danubiana Carpathica” évkönyv interdiszciplináris módszerekkel a történelmi régiók, az etnikai identitás és a határok, határváltozások összefüggéseit vizsgálja nemzeti és történelmi példákon keresztül. Három kimondottan Magyarországgal foglalkozó tanulmány is szerepel a kötetben Chris Hanntól, Norbert Spannenbergertől és Dövényi Zoltántól. Josef Wolf (Hg.): Historische Regionen und ethnische Gruppenbewusstsein in Ostmittel- und Südosteuropa. Grenzregionen – Kolonisationsräume – Identitätsbildung. Oldenbourg Verlag, München, 2010. (Danubiana Carpathica, Bd. 3/4.) 576 p.

zötti kisebbségpolitikai problémákon és az 1945 utáni német kitelepítésen keresztül egészen az 1989-es rendszerváltásig jutnak el a szerzők. A fejezetek szépen ívelik át a másfél évszázad sajnós egyoldalúan ábrázolt eseményeit, hiszen egyetlen magyar történész vagy magyar vonatkozású tanulmány nem szerepel a publikációban.²⁰

A Pécsi Tudományegyetem oktatói által – Gerner Zsuzsanna, a Germanisztika Intézet tanszékvezetője és Kupa László, a Szociológia Tanszék professzora – szerkesztett 2011-es tanulmánykötet, a fentebb bemutatott szláv–német szemléletű tanulmánykötettel szemben, érthető módon elsősorban magyarság- és Monarchia-központúan vizsgálja a közép- és kelet-európai kisebbségi kérdést. Ennek megfelelően számos magyar tematikájú, elsősorban pécsi kötődésű szerzőtől származó tanulmány szerepel a kötetben. A vallási, etnikai kérdések, az autonómiaelképzelések, a kisebbségi migrációs tendenciák és az etnikai konfliktusok lecsapódásai képezik a kötet fő témaköreit.²¹

A kelet-közép-európai nemzetiségi kérdés egyik leginkább kutatott témája Németországban a régió német kisebbségének története, valamint a II. világháború utáni kitelepítése. 2011-ben is két publikáció született a témában. Megjelent egy szintézisre törekvő tanulmánykötet, amelynek egyedisége és könnyen olvashatósága elsősorban abból fakad, hogy szerkesztői – Annette Großbongardt, Uwe Klußmann, Norbert F. Pötzl – újságírók, sőt az egyes fejezetek szerzői között is nagyobb számban vannak újságírók, mint hivatásos történészek. A könyvet mind nyelvezetét, mind témaköreit tekintve a szélesebb olvasóközönségnek szánták, ami nem kérdőjelezi meg a Spiegel-kötődésű szerzők által írt fejezetek tudományos megalapozottságát. A nagyközönség és a tudományos berkek között gyakran túlságosan is nagy távolságok leküzdése érdekében szükség van ilyen népszerűsítő, a legújabb tudományos eredményeket bemutató, közérthető munkákra. Az idő múlása miatt különösen is, hiszen az 1945 utáni német kitelepítések „kommunikatív emlékezete” lassan a végéhez közeledik, és átlép a „kulturális emlékezetbe”, annak minden következményével.²²

Mathias Beer, a tübingeni „Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde” igazgatója egy monográfiában tárta fel a kelet-közép-európai németek elűzésének előzményeit, lefolyását és következményeit. A 2011-ben megjelent munka jól tagolt, könnyen olvasható, és nemcsak a lengyelországi, csehszlovákiai, hanem a balkáni németek elűzésével is részletesen foglalkozik. Sajnálatos módon a magyarországi németesség problematikájának nem szánt külön fejezetet, de nem is hagyja említés nélkül a dunai németek („Donauschwaben”) sorsát. A bőszéges jegyzetapparátus, historiográfiai elemzés és bibliográfiai összefoglaló nem csupán a tudományos kutatás, hanem az oktatás számára is nélkülözhetetlenné teszi a monográfiát.²³

A kultúrtörténet, a kulturális emlékezet területéről is két, egy-egy korábbi konferencia előadásait tartalmazó új tanulmánykötetet vehetett a kezébe 2011 folyamán az érdeklődő olvasóközönség. A közép- és kelet-európai II. világháborús emlékezetnek, az ehhez a

20 Frank-Lothar Kroll–Hendrik Thoß (Hg.): Europas verlorene und wiedergewonnene Mitte. Das Ende des Alten Reiches und die Entstehung des Nationalitätenproblems im östlichen Mitteleuropa. Duckner&Humblot Verlag, Berlin, 2011. 276 p.

21 Zsuzsanna Gerner–László Kupa (Hg.): Minderheitendasein in Mittel- und Osteuropa interdisziplinär betrachtet. Dr. Kovač Verlag, Hamburg, 2011. (Sozialia. Studienreihe Soziologische Forschungsergebnisse. Bd. 113.) 260 p.

22 Anette Großbongardt–Uwe Klußmann–Norbert F. Pötzl (Hg.): Die Deutschen im Osten Europas. Eroberer, Siedler, Vertriebene. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2011. 303 p.

23 Mathias Beer: Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen. C. H. Beck Verlag, München, 2011. 205 p.

tematikához kötődő emlékművek és múzeumok elemzésének, újraértelmezésének szentelték a 2010. júliusi, berlini nemzetközi konferenciát, amelynek explicit célja egy közös európai emlékezet és történelem alapjainak letétele volt. A konferencián és a hozzá kapcsolódó kötetben azt vizsgálták a politikus és történész résztvevők, miként emlékeznek a II. világháborúra a mai Németországban, Oroszországban, Lengyelországban.²⁴

Végül, de nem utolsósorban: egy érdekes és új forrásmegközelítés eredményét foglalta össze a Rudolf Jaworski, a Kieleti Egyetem Kelet-Európa Tanszékének nyugalmazott professzora által szerkesztett tanulmánykötet. A Kelet-Közép-Európában megjelent és a régióról írt útikönyveket forrásként felhasználva térképezték fel a kötet szerzői a kulturális transfert, az idegenekről alkotott képet, a történeti kliséket. Magyarország külön nem szerepel, ahogy magyar szerző sem vett részt a nemzetközi projektben, azonban egy helyen, Prága és Bécs összehasonlítása keretében Budapestről is szó esik.²⁵

Murber Ibolya

---

24 *Stefan Troebst–Johanna Wolf* (Hg.): *Erinnern an den Zweiten Weltkrieg. Mahnmale und Museen in Mittel- und Osteuropa*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2011. (Schriften des Europäischen Netzwerks Erinnerung und Solidarität, Bd. 2.) 272 p. Egy hasonló nemzetközi együttműködés eredményeit adja közre egy közel 700 oldalas, rendkívül vaskos és tartalmában sokszínű, 2010-ben megjelent kötet, amely elsősorban kultúr- és emlékeztörténeti tanulmányokat gyűjtött össze az I. világháborút követő időszakra vonatkozóan. *Beate Störckuhl–Jens Stüben–Tobias Weger* (Hg.): *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg*. Oldenbourg Verlag, München, 2010. 671 p.

25 *Rudolf Jaworski* (Hg.): *Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011. (Veröffentlichungen des Deutschen Polen-Instituts Darmstadt, Bd. 28.) 290 p.

Sean McMeekin

The Berlin–Baghdad Express The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918

A Berlin–Bagdad-expressz. Az Oszmán Birodalom és
a német ajánlat a világhatalomra, 1898–1918
London, Allen Lane, 2010. 461 p.

Vajon Törökország miért nem lépett be a II. világháborúba (amikor arra még Argentínát is rá tudták kényszeríteni a nyugati szövetségesek)? Vajon mi lehet a történelmi oka annak, hogy török vendégmunkások elsősorban Németországot – az egykori Német Szövetségi Köztársaságot – választották célországnak az 1960-as évektől kezdődően? Egyáltalán – metaforikus értelemben – Törökország európai vagy ázsiai állam? Számos érdekes, összetett, ugyanakkor nem egykönnyen megválaszolható kérdés.

Azt gondolom, hogy a kérdésekben foglalt történeti problémák alapjaihoz ástott le a fiatal amerikai történész, Sean McMeekin *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918* című monográfiájában. Önmagában a szerző személye is figyelemre méltó. McMeekin a Stanford, illetve a California (Berkeley) Egyetemen folytatott tanulmányokat, napjainkban pedig az ankarai Bilkent Egyetem oktatója. Munkásságának középpontjában elsősorban Oroszország és a Szovjetunió 19–20. századi, illetve a nemzetközi kapcsolatok története áll, különös tekintettel Törökország és Európa viszonyára.

A vaskos kötetet a recenzens – rossz szokása szerint – a végén kezdte el olvasni. A mintegy tízoldalnyi bibliográfia, amely memoárokat, tanulmányokat és könyveket egyaránt tartalmaz, önmagában is figyelemre méltó, különösképpen az, hogy nemcsak angol, hanem német, francia sőt török nyelvű szakirodalom is szerepel benne. De még ennél is lényegesen fontosabbnak tartom, hogy a szerző összesen 13 (!) levéltárban folytatott kutatásokat és gyűjtött forrásokat a német–török viszonyról. Törökországi és németországi archívumok mellett felkeresett levéltárakat Angliában, Franciaországban, az USA-ban is, de még Oroszországban is kutatott.

Mindezen előfeltételeknek köszönhetően jelentősebb alkotás született, mint egy csupán az eseménytörténetet leíró és azt esetleg értékelő könyv. A szerző ügyesen fűzte össze a történelmi, geopolitikai, vallási és gazdasági kérdéseket, és értően mutatott rá az összefüggésekre.

A kötet gyűjtőpontjában a haldokló Török Birodalom áll, a maga tehetetlenségével, korruptségével, de ugyanakkor kétségtelen stratégiai helyzetével. (Itt jegyzem meg, hogy a kötetben található, szám szerint 6 térkép nagyban segít eligazodni a korabeli közép- és közel-keleti viszonyokban.) Minden problémája mellett a Török Birodalom a régió megkerülhetetlen, ugyanakkor gyakorlatilag egyetlen szervezett állama volt. A 19. század végétől már megindult a nagyhatalmak között egyfajta versenyfutás a befolyás megszerzéséért. A Német Császárság volt a legaktívabb, ami a siker egyik záloga lett aztán. Tény, s erről részletesen ír a szerző, hogy II. Vilmos császár világgpolitikai elképzeléseit Bismarck kancellár messze nem támogatta olyan lelkesen, mint ahogyan egyes katonai és gazdasági körök, de a császár szava döntött. Vilmos egy német befolyás alatt álló Török Birodalomban a britek

indiai ellensúlyát vélte felfedezni. Stratégiai célnak tekintette, hogy adott esetben német csapatok minél hamarabb a Perzsa-öbönlél lehessenek. Ezt a korban egy Berlinből, Konstantinápolyon át Bagdadig tartó, több ezer kilométeres vasúttal lehetett megvalósítani. A vasútépítés 1903-ban el is indult, s mindenki tisztában volt azzal, hogy ha a vonal elkészül, az több lesz egy puszta expressznél: a nyílt német gazdasági-politikai befolyás szimbóluma és eszköze. A beruházás, illetve a kivitelezés hátterében az inkább kalandornak, mintsem bárónak tekinthető Max von Oppenheim állt, aki maga ugyan zsidó származású volt, de egyben német hazafi és üzletember. A munkálatok során pedig több mint kiváló török kapcsolatokat épített ki, amelyeknek majd az 1930-as évek Németországa is hasznát vette.

A 20. század elején elkerülhetlenné vált a Török Birodalom modernizálása. Közismertnek mondható, hogy ebben fiatal török tisztok egy jól körülírható csoportja játszott döntő szerepet: az ifjútörökök. Az már kevésbé ismert, hogy mögöttük állt egy – mai szóval élve – tanácsadó stáb, egy tapasztalt pasa vezetésével. Mellesleg a pasát Colmar Freiherr von der Goltz-nak hívták.

A gazdasági-katonai-geopolitikai megfontolások mellett azonban volt még egy tényező, amelynek ismerete elengedhetetlen. Ez pedig a vallás. Nevezetesen annak kérdése, hogy ki legyen a muzulmánok vezetője. Talán nem meglepő, a török szultán szívesen lett volna minden muzulmán vezetője is egyben. Ez elől a németek sem zárkóztak el, mi több komolyan gondoltak arra, hogy a vallási vezető segítségével a brit gyarmatokon élő muzulmánokat felkelésre lehet bírni, s így alááshatják a britek pozícióit Afrikában. A terv azonban többszörösen sem vált be. Egyrészt voltak más aspiránsok is a vezető szerepre, önjelöltek, illetve a britek protezsáltjai. Másrészt – s itt jön be a vallási elem fontossága – a muzulmánok szent városa, Mekka nem a Török Birodalom területén feküdt. Így jóval nehezebb volt befolyásoló szerepet játszani, s emellett nem sikerült Konstantinápolyból szent várost kreálni. Ehhez kapcsolódó kánonjogi probléma volt: vajon a szultán kiadhatja-e fatvát? Vagy hirdethet-e dzsihádot? S ha szent háborút hirdet a keresztények ellen, akkor az nem vonatkozna a németekre (és szövetségeseire sem), hanem csak a britekre? Mindenesetre tény, hogy a háború kitörésekor kiadott fatva adta a jogi alapját az örmény népirtásnak vagy éppen a görögök elleni atrocitásoknak.

Az I. világháború összességében azonban azt bizonyította be, hogy a németek kísérlete a Török Birodalomban vagy inkább Birodalommal nem volt sikeres. Ennek több külső oka is volt. Az egyik, hogy a britek Arábiai Lawrence személyében találtak egy olyan szakembert, aki a törökökkel szemben álló arab törzseket meg tudta szervezni. Így a britek – nem utolsósorban vallási alapon, az úgynevezett mekkai lázadókkal – állandóan revolve-rezni tudták a térségben harcoló német csapatokat. Ezt a szerző egy kvázi „ellen-dzsihádként” definiálja, és nem felejt el megjegyezni, hogy a harcok idején kezdődött a vahabita Ibn Saud-család felemelkedése is. Összességében vallási, muzulmán alapon a Török Birodalom nem tudott híveket szerezni magának sem a Közép- és Közel-Keleten, de a Kaukázusban sem (itt az Orosz Birodalommal harcolt). A másik ok, hogy a gazdaságilag alapvetően gyenge Török Birodalom egyszerűen nem volt képes – még német segédcsapatokkal és tanácsadókkal sem – többfrontos háborút vívni. Emellett nem sikerült a németeknek „hátra döfniük” a briteket: akármennyi pénz (több tízmillió nagyságrendű márkát) is áldoztak propagandára vagy emberek megvesztegetésére, illetve hiába próbáltak felkelést szítani, nem érték el kézzelfogható eredményt, ráadásul szinte mindegyik kísérletről előbb-utóbb Londonban is tudomást szereztek. (Ennek éles kontrasztjaként mutatja be Lenin Svájc-ból Oroszországba juttatását és hatalomra kerülését.)

A Berlin–Bagdad-expresszhez köthető a brit és nemzetközösségi csapatok legnagyobb kudarca az I. világháborúban, ami végül Churchillnek az admirális első lordja

posztjáról való lemondásához is vezetett. Ez a nevezetes partraszállás Gallipolinál, ahol az egyik stratégiai cél a vasútvonal elérése, s így a „német köldökszinór” elvágása volt. A véres harcokban a Musztafa Kemal vezette csapatok – igaz, német tanácsadókkal és segédc csapatokkal – végül meghátrálásra kényszerítették az antant erőit. Mindkét fél tisztában volt a harc stratégiai céljával és fontosságával, ennek megfelelően nem is kímélték erőiket. A törökök azonban kedvezőbb helyzetből tudtak védekezni (magaslatokról, beásott állásokból), mint amilyenből a britek támadhattak.

Végül, de nem utolsósorban volt egy olyan kérdés a térségben, amellyel valójában senki nem tudott mit kezdeni. Ez nem volt más, mint a cionizmus, illetve a zsidó bevándorlás Palesztinába. A bevándorlók többsége ekkor az Orosz Birodalomból érkezett. A szerző felteszi a kérdést, s eljátszik azzal a gondolattal, vajon a bevándorolt zsidók között kifejtett oroszellenes propagandával németszimpatizánssá, illetve a Török Birodalom hű alattvalójává lehetett volna-e tenni a palesztinai zsidókat. Tény, hogy ez német részről nem történt meg, az antant azonban az 1917-es Balfour-nyilatkozattal nyitott feléjük. A deklaráció célja nemcsak a palesztinai zsidók, hanem az egész világ zsidóságának megnyerése volt. A szerző roppant kritikus módon kezeli a Balfour-nyilatkozat létrejöttének hátterét, s idézi azokat az antantdiplomátákat, akik ellenezték azt.

A recenzens meglátása szerint a kötet epilógusa, amely egyfajta kitekintés, önmagában is megérme egy monográfiát. Ebben a német, pontosabban a hitleri Németország közép- és közel-keleti stratégiáját vázolja, kiemelten kezelve Törökországot. A német propaganda természetesen nem hagyta ki a ziccert, annak felelegetését, hogy már az előző háborúban is szövetséges volt a két állam, és hogy milyen nagyszerűen harcoltak együtt. A náci propagandából azonban az antiszemita szál nem maradhatott ki. Ugyanakkor szomorúan állapítja meg a szerző, hogy a térségben az antiszemitizmus mélyen gyökeredzett. Nemcsak a helyi török, illetve arab lakosság körében, hanem a Palesztinát megszálló britek körében is sokan voltak antiszemiták. Közismert, hogy Hadzs Amin Al-Husszeini jeruzsálemi főmufti nem csupán felszólított a helyi zsidó lakosság kiirtására, hanem erre vonatkozó terveket szöve járt Berlinben, és találkozott Hitlerrel, valamint Boszniában segítette a toborzást az SS-be.

A szerző azzal zárja könyvét, hogy az antiszemitizmus nem reakció a zsidó viselkedésre, hanem egy szisztematikus világnézet – amihez, mint tudjuk, nem is kell zsidó –, s ez a distinkcióétel napjainkban létfontosságú egy történésznek éppen úgy, mint egy politikusnak.

Kovács Tamás

СССР–Германия: 1933–1941

Szovjetunió–Németország, 1933–1941
Вестник Архива Президента РФ, Москва, 2009. 368 с.

Az Oroszországi Föderáció Elnöke Levéltárának Közleményei 2006-tól jelennek meg rendszeresen. Az első tematikus kötet Leonyid Brezsnyev tevékenységének addig ismeretlen dokumentumait adta közre. A következő, 2007-es évkönyv a múlt század 20-as éveiben végrehajtott katonai reformokkal foglalkozott, míg a 2008-as az 1930-as években megjelentetett szovjet történelemtankönyvek megírásának körülményeit dolgozta fel. A 2010-es, folytatva az alább recenzált kötet tematikáját, *Война: 1941–1945* (Háború, 1941–1945) címmel közölt nagyszabású dokumentum-összeállítást. Az utolsó, 2011-es évkönyv pedig a szovjet úrprogram eddig ismeretlen anyagait adta közre.

Az elnöki archívum periodikája azért érdemel kitüntetett figyelmet, mert a fent említett kiadványt gondozó levéltárban őrzik a 20. századi szovjet történelem legfontosabb és legérzékenyebb dokumentumait. Az archívum állományának gerincét az SZKP KB Politikai Bizottságának anyagai adják, vagyis a szovjet korszak minden tekintetben legfontosabb intézményének dokumentumai. Az eddig megjelentetett kötetek anyagának feldolgozását – a gondosan elkészített annotált névmutató és jegyzetapparátus mellett – többnyire figyelmet érdemlő bevezető tanulmányok segítik. Nem jelent kivételt ez alól a *Szovjetunió–Németország, 1933–1941* című évkönyv sem. A kötet érdekessége, hogy ezúttal a korszak folyamatait átfogóan értelmező bevezető tanulmányt (Советский Союз, Сталин и Германия в 1933–1941 гг. A Szovjetunió, Sztálin és Németország 1933–1941-ben) két szerző jegyzi. Egyrészt az elnöki levéltár periodikájának főszerkesztője, a korszak elismert orosz kutatója, Szergej Kudrjasov, másrészt a moszkvai Német Történelmi Intézet német igazgatója, Bernd Bonwetsch.

A kötetben közölt 219 dokumentum többségében először került nyilvánosság elé. A különböző – többnyire Sztálinnak írt – bizalmas jelentések, táviratok, valamint diplomáciai találkozókól készített feljegyzések időrendben haladva dolgozzák fel a két ország kapcsolatának háború előtti történetét. A legtöbb dokumentum – érthető módon – 1939-es keltezésű, de jelentős anyaggal szerepel a válogatásban az 1933-as év, továbbá az 1940-es és 1941-es esztendő is. A kötet anyagát számos ritka, korábban nem ismert fotó is gazdagítja.

Az évkönyvben közölt dokumentumok között fontos csoportot alkotnak azok, amelyek a két ország közti gazdasági kapcsolatok alakulását világítják meg. E kapcsolatok nagysága, jellege, kölcsönösségének aránya – szimmetriája, illetve aszimmetriája – máig a korszak egyik leginkább vitatott kérdése. Mindeközben aligha kétséges, hogy a szovjet–német gazdasági kapcsolatok élénkítésében Sztálin messzemenően érdekelt volt, és személyesen is jelentős részt vállalt abban. Ugyanakkor nyilvánvaló különbség mutatkozott ebben a tekintetben a szovjet külügyeket akkor még irányító Makszim Litvinov és a szovjet állam első számú vezetőjének álláspontja közt, miközben ez a nézeteltérés a kor körülményei között természetesen semmiképpen sem ölthetett konfliktusos formát.

Mindez világosan látható David Kandelaki berlini missziója kapcsán. Kandelaki, aki németországi kinevezése előtt semmiféle diplomáciai múlttal és tapasztalattal nem rendel-

kezett, 1934 decemberében úgy vette át a berlini szovjet kereskedelmi képviselőt irányítását, hogy számíthatott Sztálin közvetlen támogatására. A grúz tagköztársaság korábbi népművelési népbiztosa a Politikai Bizottság határozata alapján került a képviselő élére, azzal a megbízással, hogy Berlinben folytasson tárgyalásokat a két ország közti kereskedelemről, illetve Moszkva hitelfelvételéről. Mutatja a megbízátság súlyát és jelentőségét, hogy mind a bolsevik párt Központi Bizottságának apparátusa, mind az a népbiztosokból álló bizottság, amely a német–szovjet gazdasági kapcsolatok pontos tartalmát volt hivatott kidolgozni, részletekig menő aprólékosággal számolt be Sztálinnak a tárgyalások menetéről. Eközben a Politikai Bizottság nemcsak elvi döntéseket hozott az ügyben, de maga is közreműködött abban, hogy megszülessék az a szovjet igénylista, amelyen azon termékek szerepeltek, amiket Moszkva a németek által biztosított 200 millió márkás hitelkeretből szeretett volna megvásárolni.

A kötet egyik legérdekesebb dokumentuma éppen ez a teljes terjedelmében közreadott, 123 tételből álló főlista, illetve a hozzákapcsolódó 22 tételes kiegészítő lajstrom (101–107. p.). E két listát tanulmányozva jól látható, hogy a Szovjetunió mindenekelőtt vegyipari berendezéseket, gyártósorokat, műszaki eljárásokat, továbbá a papírgyártáshoz szükséges gépeket és berendezéseket, valamint nagy teljesítményű turbinákat akart beszerezni. Ugyancsak jelentős arányt képviseltek Moszkva katonai szükségleteivel összefüggő igényei. Így szerettek volna – többek között – olyan műszerekhez, illetve mérőeszközökhöz jutni, amelyek segítségével az új szovjet repülőgépmotorokat és repülőgépeket tudták volna tesztelni. De a megvásárlásra kért termékek közt a Junkers repülőgépmotortól kezdve megtalálni a legkülönbébb fototechnikai berendezéseket és légi felvevőkamerákat is.

És ez a sor hosszan folytatható lenne, de talán az eddig felsoroltak is mutatják: Moszkva egyáltalán nem arra készült, hogy nyersanyagszállításával egyoldalú előnyhöz juttassa Berlint. Megvoltak a maga szempontjai, amiket láthatóan nagyon komolyan vett. Más kérdés, hogy elvárásai utóbb mikor és mennyiben teljesültek. Mindenesetre a kötetben közölt dokumentumok alapján az jól érzékelhető, hogy szovjet részről – miközben minden további nélkül készek voltak engedni a hitelfolyósítás feltételeivel kapcsolatban – a legkevésbé sem tartották elfogadhatónak a német szállítások esetleges korlátozását, illetve a szállítandó termékek körének szűkítését. Jellemző, hogy a Politikai Bizottság fenti szellemben fogant határozata nyomán a külkereskedelmi népbiztos kifejezetten arra szólította fel Kandelakit 1935 februárjában, hogy tudassa német partnereivel: amennyiben Berlin nem fogadja el a szovjet feltételeket, úgy Moszkva lemond a német hitelajánlatról és nem köt megállapodást. Ez persze nem azt jelentette, hogy a Kreml ne tartotta volna fontosnak a megegyezést. Nagyon is fontosnak találta, ezért például Sztálin határozottan elvetette, hogy Moszkva időről időre hivatalosan reagáljon a náci vezetők ismétlődő szovjetellenes kirohanásaira, ám azt nagyon is indokoltnak találta, hogy határozottan megfenyegetse Németországot az olajszállítások felfüggesztésével, amikor Berlin meg akarta tagadni bizonyos korábban egyeztetett termékek, így például a Zeiss-gyár távolságmérőinek Szovjetunióba történő szállítását. Mindez ismét csak arra vall, hogy szovjet részről különös jelentőséget tulajdonítottak a német berendezések és gépek megszerzésének, és – szemben a német–szovjet közeledés kapcsán aggályait hangoztató Litvinov ajánlatával – többnyire nem reagáltak az ideológiai és politikai természetű német támadásokra.

Mindez nyilvánvaló módon Sztálin álláspontjából következett, aki nem látott különösebb erkölcsi vagy politikai problémát a németekkel való gazdasági együttműködésben, sőt a közvetlenül hozzá „bekötött” Kandelaki missziójától azt is remélte, hogy a szovjet kereskedelmi képviselő vezetőjének bizonyos személyes kapcsolatai révén sikerül majd a két ország közti politikai viszonyt is javítania. Ezek a remények azonban alaptalannak bizo-

nyultak, így Kandelakit 1937-ben vissza is hívták Moszkvába, ahol egy évvel később koholt vádak alapján kivégezték. De 1939-ig nemcsak a politikai közeledés maradt el, hanem a két ország közti árucseré is jelentősen visszaesett. A német történész, Heinrich Schendemann számításai szerint a Szovjetunióba irányuló német export értéke 1932 és 1939 közt 626 millió birodalmi márkáról 31 millióra esett vissza, míg a Németországba irányuló szovjet export 271 millióról 30 millióra. A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után azonban ismét növekedésnek indult a két ország közti árucseré.

A dokumentumkötet ugyancsak figyelmet érdemlő forráscsoportja az 1939 augusztusában megkötött szovjet–német megnemtámadási egyezmény megszületésének körülményeit világítja meg. Számos más dokumentum mellett a periodika először adja közre a Molotov–Ribbentrop-paktum nyilvános részének két előzetesen elkészített tervezetét, rajta Sztálin javításaival és megjegyzéseivel (209–214. p.).

A kötetben egy rövid dokumentum erejéig feltűnik Magyarország is (171. p.). Ez egy két pontból álló kivonat a Politikai Bizottság 1939. január 7-én tartott ülésén elfogadott határozatból. Ennek első pontja kimondja, hogy a Külügyi Népbiztosság tudassa Moszkva álláspontját a magyar kormánnyal Budapest antikomintern-paktumhoz történő esetleges csatlakozása esetén. A második pont pedig megállapítja, amennyiben sor kerülne a csatlakozásra, úgy mind Budapesten, mind Moszkvában felszámolásra kerülnek a diplomáciai képviselők, és a magyar kormánynak azt az ajánlatot kell tenni, hogy a továbbiakban a két ország közti érintkezést az ankarai vagy a varsói diplomáciai képviselőkön keresztül bonyolítsák le. Ez az utóbbi megjegyzés arra vall, hogy 1939 elején még a Politikai Bizottságban sem gondoltak arra, hogy fél évvel később már nem lesz a lengyeleknek önálló állama, és e helyzet kialakulásában jelentős szerepet játszik majd a Szovjetunió is, miután szeptember 16-án – két héttel a német inváziót követően – megtámadja Lengyelországot és annak keleti területeit elcsatolja.

A periodika számos izgalmas dokumentumközléséből feltétlenül érdemes kiemelni a Szovjetunió berlini nagykövetének 1941. május 21-i keltezésű jelentését Rudolf Hess Angliába történő repüléséről (330–334. p.). A Gyekanozov jegyezte hosszú feljegyzés (Предварительные данные о «случае с Гессом»), Előzetes adatok a Hess-ügyről) részletesen ismerteti Hess eltűnésének németországi fogadtatását, Hess személyiségét és a nemzetiszocialista pártban játszott szerepét, valamint azokat a verziókat, amelyek jegyében Németországban értelmezni próbálják a történeteket. Ez a dokumentum mindenekelőtt azért érdemel figyelmet, mert – mint az más forrásokból tudható – Sztálint roppant módon foglalkoztatta Hess angliai útja. Nem tudta eldönteni, valójában mi is történt: valamilyen magánakciónál van-e szó vagy egy esedékes német–brit kiegyezés első lépéséről. Az alaposan megírt nagyköveti jelentés azonban nem tudta elosztatni Sztálin kétségeit, mert maga Gyekazonov sem tudta, hogy valójában mi is történt. A szovjet vezetők nyugtalanságát csak tovább fokozta, hogy úgy látták: mind London, mind Berlin gyanús hallgatásba burkolózik.

És végül, de nem utolsósorban mindenképpen utalni kell arra a két, ugyancsak 1941 tavaszán született dokumentumra, amely a két ország közti gazdasági megállapodás teljesítéséről számol be (310–319. p.). Mindkét dokumentum melléklete részletekbe menően ismerteti a Szovjetunió és Németország közti külkereskedelmi forgalom nyersanyagokra és feldolgozott termékekre, illetve gép- és berendezéstípusokra vonatkozó teljesített és teljesítésre váró szállításait. Ezek a dokumentumok is ebben a kötetben kerültek először nyilvánosságra, jelentős mértékben hozzájárulva ezzel az 1939 és 1941 közti időszak szovjet–német kapcsolatrendszerének tényeken alapuló feltárásához.

Philip Morgan
 The Fall of Mussolini: Italy, the Italians
 and the Second World War

Mussolini bukása: Olaszország, az olaszok és a második világháború
 Oxford, Oxford University Press, 2007. 304 p.

Az angliai Hull Egyetem történésze, Philip Morgan az elmúlt évtizedben több, Olaszország történetével foglalkozó könyvet írt. Nyugdíjba vonulása előtti utolsó, *Mussolini bukása: Olaszország, az olaszok és a második világháború* című munkája az Oxford University Press gondozásában látott napvilágot. A szerző szándéka szerint a mű alapvetően új szemszögből vizsgálja az eddig jobbára nagypolitikai összefüggéseiben ismert korszakot: bemutatja az ország különböző döntéshozói által választott tévutakat, az elhibázott döntéseknek a kisember, valamint az olasz nép mint közösség életére gyakorolt – sok esetben demoralizáló – rövid és hosszú távú hatásait. Emellett a szövegben idézett számtalan visszaemlékezésnek köszönhetően sikerül a szerzőnek a háború élményét is közelebb hozni a mai olvasóhoz. Az 1943–1945 között lejátszott események ilyen szempontú vizsgálata révén a szerző választ talál (vagy inkább kínál) több ellentmondásosan magyarázott történetre és folyamatra. Egyfelől arra, miért nem találkozunk ma Olaszországban az 1940–1943 közötti események élő emlékezetével, másfelől pedig arra, hogy a valósághoz mennyire áll közel az az állítás, miszerint Itáliában 1943 után szinte mindenki ellenálló és/vagy antifasiszta volt.

A könyvben elemzett eseménysort a szerző több csomópont megragadásával dolgozza föl. Részletesebben mutatja be, hogyan szavazta le 1943. július 24-én a Fasiszta Nagytanácsban a Galeazzo Ciano és Dino Grandi vezette pártellenzék Benito Mussolinit. Másnap a király és Pietro Badoglio tábornagy által végrehajtott fordulat nyomán kirobbant tömegmozgások az egész fasiszta rendszert elsöpörték. A szeptember 3-i olasz fegyverletétel angolok általi nyilvánosságra hozatala után Hitler csapatai bevették Rómát, Mussolini kiszabadítása után pedig a Duce vezetésével bábállam alakult északon. A tiszavirág-életű Olasz Szociális Köztársaság azonban a szövetségesek előrenyomulását nem tudta feltartóztatni; a vezér életét 1945. április 26-án partizánok sortüze oltotta ki. Philip Morgan könyve nem pusztá eseménytörténet. A kronologikus sorrendet inkább az ok-okozati összefüggések érzékeltetése végett tartja szem előtt a szerző, s a nagypolitikai döntéseket is jobbára a nemzet és az egyén problematikájának megértetése érdekében mutatja be.

1943. július 24. előtt a Fasiszta Nagytanács utolsó ülésére 1939 szeptemberében került sor. Morgan úgy látja: akkor a Ducének még szüksége volt hívei támogatásának az elnyerésére a háborútól való távolmaradáshoz, a deklarált nem hadviselő státus kihirdetéséhez. Az azóta eltelt közel négy év alatt azonban rengeteg esemény történt a nagypolitika színpadán; Olaszország egyértelmű vereséget szenvedett több fronton, s az egykor karizmatikus vezetőből megtört ember lett. Mussolini fizikai állapota a háború előrehaladtával rohamosan romlott. 1943 elejére súlyosbodtak gyomorbántalmai, így gyakran elmaradozott hivatalából, ami széles hatáskörei miatt megbénította a kormány és a hadigépezet olajozott működését. Amikor a szövetségesek Szicíliában partra szálltak, az ország vezetői nem húzhatták tovább a nyílt konfrontációt a Ducéval. A királyban is érelődött Mussolini levál-

tásának gondolata. Az ominózus éjszakán lezajlott szavazáson Mussolini egykor megingathatatlan hívei többségben ellene voksoltak. A Duce leszavazása – hívja fel a szerző a figyelmet – nem csak az ellenérvek fölényét jelentette; a szavazás szimbolikus értelme ezen túlmutat. Az ország vezető elitjének egy számottevő csoportja ugyanis szavazatával egyben több dolgot állított is, mégpedig egyfelől azt, hogy a vezető nem képes már eldönteni, hogy az országnak mi a jó, másfelől hogy a fasiszmus ideológiájával megtámogatott háború már nem nemzeti érdek. Tehát a korábban elképzelhetetlen „lázadás” – az adott pillanatban egyértelműen még fel nem mért, de azóta jól ismert következményei mellett – de facto egyet jelentett a fasiszmus és a nemzeti érdek szétválasztásával, melyre a rendszer fennállása óta először került sor.

A Morgan által „monarchista puccsnak” nevezett palotaforradalom terve már korábban készen állt, de a király a döntésre csak a Fasiszta Nagytanács gyűlése előtt néhány nappal szánta rá magát. A Mussolini és Hitler között június közepén lezajlott feltreii találkozó eredménytelensége és a katonai vezetők egyre fokozódó elégedetlensége kényszerítette végső elhatározásra a királyt. Morgan hangsúlyozza, hogy Mussolini mind-ebből semmit sem érzékelt, eltávolítása után pedig hívei részéről nem került sor ellenlépésekre. Roberto Farinacci, a Fasiszta Milícia vezetője, aki egy ellenpuccs egyetlen lehetséges vezetője lehetett volna, addigra eltűnt, Viktor Emánuel már korábban letartóztatta, Hitler pedig július 26-án elállt az azonnali katonai retorzió gondolatától. Ehelyett – katonai tanácsadói javaslatára hallgatva – megfontoltabb terv készült, melynek kulcsmozzanata a félszigeten való német jelenlét megerősítése és egy bábállam felállítása volt.

Mussolini bukásának híre végigsöpört a semleges és a megszállt országokon, és sokrétű hatással volt rájuk. Ezt a szerző számos új forrás segítségével mutatja be. Nem egészen két héttel a Duce menesztésének bejelentését követően a svédek felmondták azt a szerződést, melynek értelmében német csapatszállító vonatok áthaladhattak az országon, Norvégia megszállása, majd a német ellenőrzés fenntartása céljából. A változás Európa-szerte lökést adott a megszállt országokban az ellenállási mozgalmaknak is. A fokozódó ellenállás növekvő elnyomást vont maga után.

Morgan szerint úgy tűnt – fonák módon –, hogy a fasiszmus bukása időlegesen inkább a tengely megerősödéséhez, semmint meggyengüléséhez vezetett. Némileg más megvilágításba kerül Mussolini kiszabadítása is. Ezzel, majd a Duce hatalomba történő visszahelyezésével Hitler két legyet ütött egy csapásra. Sikerült a tengely tekintélyét újra megszilárdítania, miközben a létrejövő bábállamnak köszönhetően gyorsabban és hatékonyabban tudta biztosítani Olaszország ember- és nyersanyagtartalékainak kiszivattyúzását.

A szerző figyelmének középpontjában a lakosságra nehezedő, napról napra súlyosbodó háborús terhek, a katonai kudarcok, majd 1942 nyarától a hazai nagypolitika alakítóinak elbizonytalanodása mellett a nép körében mutatkozó elégedetlenség áll. A Duce kezdetben a néphangulat változását pusztán a váltakozó katonai sikerek számlájára írta, figyelmen kívül hagyva a bombázások és az egyre elégtelenebbé váló élelmiszer-ellátás okozta fokozódó feszültséget. Eközben a háború folytatását támogató ideológia is kezdett semmitmondóvá válni. A propaganda – amely úgy állította be a háborút, mint a munkások jólétéért és az ország nagyobb dicsőségéért folytatott harc, illetve az amerikaiak és a britek által megtettesített lelketlen materializmus elleni küzdelem – elvesztette hitelét. A valóságban 1942 végére mind nyilvánvalóbbá vált az ország háborúra való felkészületlensége, rosszabb hadifelszereltsége, a szövetségesek technikai és erőfölénye. Mint Morgan bemutatta, Mussolini személyes támogatottsága is csökkenni kezdett.

Az élelmezési problémák mögött kezdettől a vezetés felkészületlensége állt. Mivel a kormány gyors győzelemmel számolt, hadba lépésének pillanatában nem alakította ki az

élelmiszer-elosztás jól működő központi rendszerét, s az élelmiszerjegyek bevezetésének nyilvánvaló következményeivel sem számolt. A szakirodalomban korábban alig érintett tény, hogy amikor erre 1940 második felében sor került, a nép körében pánik tört ki. A jegyre kapható árucikkek – így az olíva, olaj, vaj, rizs, tészta és liszt – egyik napról a másikra eltűntek a boltok polcairól, az árak pedig rohamosan emelkedni kezdtek, miközben a jegyre kiutalandó szükséges élelmiszer-mennyiséget egyre többször nem tudták a lakosság-nak biztosítani. Megjelent a feketepiac, ami az anyagi terhek további növekedését vonta maga után. A gyorsuló infláció miatt a takarékoskodás egyszerűen értelmetlenné vált. A fasiszta kormány támogatói bázisát jelentő középosztály azt a pénzt, amit eddig a háború finanszírozására fordított, most magára költötte. Morgan megállapítja és dokumentálja, hogy az éttermek, a mozik, az utcák tömve voltak. Mindenki a mának élt, mert a másnap egyre bizonytalanabbá vált. Mivel az állam nem tudott gondoskodni a népről, sokan engedély nélküli kereskedéshez folyamodtak, csempészek lettek vagy spekulációkba bocsátkoztak.

A fasiszta diktatúra falusi beszolgáltatási rendszere sem működött megfelelően. Ennek bemutatása is a viszonylagos újdonságok közé sorolható. A gabona és a nyersanyagok kötelező beszolgáltatása során felmerülő visszasságok elégedetlenséget váltottak ki a gazdák körében, ugyanis az államilag megszabott felvásárlási ár, valamint az eladási ár közötti nem csekély különbséget a kormány fölözte le. A mások zsebébe vándorló látványos haszon a gazdákat felbőszítette, elkezdődött a beszolgáltatás fondorlatos bojkottja. Az ellenállók megregulázása a Fasiszta Párt (PNF) feladata volt, amelynek emberei durva eszközökkel kényszerítették vissza a beszolgáltatási rendszerbe a termelőket. A párt kemény fellépése ellenszenvet váltott ki. Mussolini bukása előtt pár hónappal a szervezet már elvesztette egykori népszerűségét, intranzigens kisebbséggé vált. A nép körében tapasztalható elégedetlenség hatására a PNF igyekezett demonstrálni, hogy képes saját, az élelmiszeri visszasságokért felelős, korrupt vezetőit is megregulázni. 1942 tavaszán először Giorgio Molfinót, a boltosok és kereskedők konföderációjának vezetőjét mozdították el, majd áprilisban Lombardiában mintegy 100 ezer (!) üzletembert vádoltak meg azzal, hogy akadályozzák az élelemellátás rendszerének működését. Mindezzel nem értek célhoz. Ez embe-reknek élelemre és nem kirakatperekre volt szükségük. Ez a rész a kötet egyik erőssége.

Talán túlzás lenne azt állítani – írja a szerző –, hogy Mussolini bukását a szövetségesek sikeres bombázása okozta. Azt azonban állíthatjuk, hogy a bombázással szembeni védtelenség érzete – tetézve az élelmiszeri anomáliákkal – növelte a Ducevel szembeni elégedetlenséget. A bombázás végleg egyértelművé tette, hogy a háború immár nem külföldön, hanem Olaszországban folyik. Mivel az óvóhelyek befogadóképessége nem volt elegendő, Mussolini már a háború elején elrendelte a városok részleges evakuálását. Igaz, a gazdagoknak ez nem jelentett mást, mint átköltözni vidéki villáikba, és egy kicsit korábban megkezdeni a nyári szünetet, bár ez alsóbb osztályos gyerekeiknek komoly problémát okozott. A kevésbé tehetőseknek viszont nem volt hova menniük, s ha találtak is vidéken szállást, a városi lakbért továbbra is fizetniük kellett. Tehát az evakuáció miatt a város „vidékre költözött”, miközben munkahelyük révén a lakosok városi függősége fennmaradt, de fonák módon az élelmiszer miatt a vidéktől való függés is megjelent. A rendeletek értelmében a befogadó családoknak kellett ellátniuk az evakuáltakat. Az államilag előírt fejadag azonban olykor hónapokat késett, és a parasztok által termelt élelem saját maguk ellátásához is kevésnek bizonyult. A kényszerű együttélés feszültségekhez vezetett; sok helyütt zendülésekre és tüntetésekre került sor.

Az egyre növekvő elégedetlenséget a rendszer fennállása óta először előforduló nagyméretű sztrájk is jól jelezte. 1943 márciusában a Torinóban kezdődő munkaleállások

gyorsan átterjedtek a környező településekre, s pár nap elteltével már 100 ezer ember részvételével folyt a sztrájk. A kezdetben kifejezetten bérkövetelések szélesebb dimenziót öltöttek, amikor az éhezést, a túrhetetlen munka- és életkörülményeket, valamint a háborút a hirtelen magára talált Olasz Kommunista Párt agitátorai ügyes húzással összefüggésbe hozták. Így a sztrájk háború- és rezsimellenes tüntetéssé vált. Igaz, a rendőrség jó érzékkel lépett fel: a sztrájkot izolálta, a szószólókat bebörtönözte, s a széles körű megtorlás helyett a vértelen rendteremtés technikájával nyugtatta meg a kedélyeket. Ám a mozgólódás most már állandó maradt.

Érdekesen mutatja be Morgan, hogy ellentétben a hitleri gyakorlattal Mussolini a háború alatt csupán négy nyilvános beszédet intézett az ország lakóihoz. Azt a tényt, hogy Mussolini egyetlen súlyos bombázásokat elszenvedett várost sem látogatott meg, a nép az iránta érzett szolidaritás hiányaként élte meg. A vezér és a nép közötti távolság egyre nőtt.

1943-ra a nép számára nyilvánvalóvá vált, hogy az ország vezetése teljesen felkészületlen és tehetetlen a szövetségesek bombázásával szemben. A háború elvesztette nemzeti ügy jellegét. A lakosság a kormányt okolta az egyre jobban akadozó élelmiszer-ellátás miatt, s a legtöbben úgy érezték, erőn felüli árat fizetnek a háború folytatásáért. A tömegek elvesztették bizalmukat a fasisztákban, és egyre gyakrabban tették fel a kérdést, hogy Olaszország valójában miért és mi ellen is harcol. Ez vezetett a kormány legitimitációjának az elvesztéséhez.

A kötet újabb fejezetéből megtudjuk, hogy a Mussolini bukása után kialakítandó új politikával kapcsolatban a belső ellenzék vezetőjének, Grandinak határozott elképzelései voltak. Véleménye szerint a királynak alkotmányos jogköreinek visszaszerzése után olyan kormányt kellett volna alakítania, amely végigviszi a szövetségesek oldalára való nyílt átlátsást, s azonnal támadást indít Németország ellen.

Az új kormány vezetői nem fogadták el Grandi javaslatát. A háború tovább folytatódott a németek oldalán, s az elodázott, kétarcú átállás aláásta a Badoglio-kormány hitelességét. Az új vezetés a náci megszállást akarta elkerülni, az okkupációtól való rettegés miatti bénultságban telt el a július és szeptember közötti 45 nap. Az az elképzelés, miszerint az ország megszállása elkerülhető, Morgan szerint a reális gondolkodás teljes hiányát mutatja. Hitler már magát Mussolini elmozdítását áruháznak vette, s számolt az olaszok kilépésével a háborúból. Így a nyár folyamán a németek katonai jelenlétüket 11-ről 17 hadosztálynyi erőre növelték Észak- és Közép-Olaszország területén.

Az említett 45 nap alatt lezajló, Morgan által követett diplomáciai tapogatózások egyértelművé tették az olaszok számára, hogy a szövetségesek csak fegyverszünetről és a katonai ellenségeskedés azonnali befejezéséről hajlandók tárgyalni, különbékéről nem. A nyár végére tető alá hozott fegyverszüneti megállapodás kapcsán a kormánynak két dolga lett volna: felkészülnie annak várható katonai következményeire és Róma védelmére. A szétküldött katonai utasítások azonban homályosak voltak, Róma védelme érdekében pedig effektíve semmit nem tettek. Szeptember 7-éről 8-ára virradó éjszaka Maxwell Taylor tábornok az örök városba érkezett tárgyalni az olasz katonai és politikai vezetőkkel, de mindhiába. Witterio Ambrosio tábornok, vezérkari főnök már előző nap elhagyta Rómát, Giacomo Carboni tábornok, a hadsereg parancsnoka pedig kijelentette, hogy a helyi olasz csapatok nem tudják fedezni az érkező amerikai egységeket, Badoglio pedig csak a fegyverszüneti megállapodás nyilvánosságra hozatalának elhalasztásáról volt hajlandó megbeszéléseket folytatni. Eisenhower még aznap éjszaka táviratban utasította vissza az olasz miniszterelnök kérését. Szembesülve a fegyverszüneti megállapodás küszöbönálló bejelentésével, a király és Badoglio Róma elhagyása mellett döntött. Az eredetileg a főváros védelmére kirendelt csapatokat Ambrosio a menekülő király és a katonai vezetők fedezésére

irányította át. A parancsnak köszönhetően Róma katonai védelme összeomlott. Kijelenthetjük – írja a szerző –, hogy a fővárost gyakorlatilag feláldozták a király bőrének megmentése érdekében.

Az egyik legérzékletesebben leírt rész a hadsereg dilemmáit és bomlását ábrázolja. A szeptember 8-án éjszaka a Badoglio által a katonaságnak kiadott parancs értelmében minden egységnek kerülnie kell katonai akciók kezdeményezését a németekkel szemben. Az események tragikus láncából adódóan a király és a kormány ezzel éppen azt idézte elő, amit a legjobban el akart kerülni: az ország északi és középső területeinek német megszállását. A hadseregre bomlasztóan hatott a fegyverszüneti megállapodás és a kormány távozásának híre. Az egyes alakulatok vezetőinek három lehetséges választása volt: vagy megadják magukat a németeknek, vagy hősiessen szembeszállnak velük, vagy oldalukon folytatják tovább a harcot. Rómában a telefonok hiába csöngtek ki, a tanácstalan katonai vezetők nem tudtak hova fordulni kérdéseikkel. Az összeegyeztetetlen katonai manőverek miatt a különböző csapatok egymást lehetetlenítették el. A németek viszont pillanatok alatt támadást indítottak, hogy lefegyverezzék és semlegesítsék az olasz csapatokat. A náci körülbelül 850 ezer olasz katonát internáltak vagy vetettek fogságba. Legtöbbjük jobbra tétlenül várta a németek megérkezését, hogy sorsuk eldőljön. A sporadikus, bár helyenként elszánt ellenállás nem tartott soká.

A halogatott átállás így nemcsak az olasz hadsereget morzsolta fel, hanem az olasz népnek a királlyal és az új vezetéssel szembeni bizalmát is felemészítette. Míg a kormány hezitált, a németek megszállták Olaszország északi és középső részét, elfoglalták Rómát, holott Morgan szerint ez idő alatt nemcsak az országban állomásozó német haderő ellen lehetett volna sikeresen fellépni, hanem gyors reagálás esetén talán a feltétel nélküli megadás 1943 januárjában Casablancában eldöntött elvén is enyhíteni lehetett volna.

A fegyverszüneti megállapodás kihirdetése után a háborús helyzet súlyosbodott. Olaszország olyan részei is hadszíntérré váltak, melyeket 1940–1943 között a harcok elkerültek. Délen tehát zajlott a szövetségesek inváziója, miközben Észak-Olaszország egy részét a németek szállták meg, másik része az újraformálódó fasiszta állam fennhatósága alá került. Az ország közepén elterülő szürke zóna képét mindezek közben a változó erőviszonyok alakították. Néhányan örömmel fogadták a salò fordulatot, mivel a szeptember 8. után kialakult zűrzavart követően, ha akadozva is, de ismét működött egyfajta adminisztráció. Az emberek nagy többsége azonban inkább beletörődéssel vette tudomásul az újabb fordulatot. A vereség már csak idő kérdése volt, a fasiszták azonban az „árulók megbüntetésével” voltak elfoglalva.

Egy újabb vitatott eseménysor: 1944 júniusában a szövetségesek felszabadították Rómát és Közép-Olaszország egy részét, őszre azonban csapatmozgásaikat lényegében leállították. A D-nap után az olasz hadszíntér a franciához képest másodlagos jelentőségűvé lett. Sir Harold Alexander, a szövetségesek olaszországi parancsnoka pedig 1944 végén közölte a partizánokkal: a kifáradt csapatok a Gót-vonalnál szünetet tartanak a tél folyamán, katonai akciót nem folytatnak. A parancsnok azt tanácsolta, hogy hasonlóképp cselekedjenek a partizánok is, s várják ki az újabb tavaszi offenzívát. Mind a németek, mind a vichyi franciák értesültek erről a tervről, s támadásba lendültek a magukra hagyott partizánok ellen. Igaz, Alexander később elismerte, hogy hibázott, s igyekezett az ellenállókat fegyverekkel és élelemmel támogatni, de a szövetségesek döntésének negatív következményeit már nem tudta kiküszöbölni. A tragikus epizód jól mutatja, mennyire elhanyagolható jelentőséget tulajdonítottak a szövetségesek a partizánoknak, egyáltalán az olasz frontnak. 1944–1945-re a szövetségesek számára az olaszországi harcok jelentősége arra korlátozódott, hogy néhány német magasabb egységet lekössenek a térségben.

Morgan kíméletlenül kimondja: a szövetségeseknek az a döntése, hogy leállítják a harcokat Olaszországban, valójában egybeesett a németek terveivel. Hitler Erwin Rommel elképzelése helyett – miszerint a német csapatokat vissza kellene vonni egészen az Alpok vonaláig – Albert Kesselring stratégiája mellett döntött, azaz megtartva a katonai állásokat, az utolsóig kívánt küzdeni Olaszországban.

A német megszállás kíméletlenségének rövid és hosszú távú következményei egyaránt voltak. Egyfelől sikerült aláásnia Mussolini bábállamának hitelességét az olaszok között. Másfelől a lefegyverzett csapatok további sorsának alakulása nagyban meghatározta a háború későbbi olvasatát. A 600 ezer, foglytáborba zárt olasz katona már önmagában elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy 1945 után a háborús események közül emlékezetükben leginkább a fegyverszüneti megállapodást követő időszak gyötrelmei essenek latba. Többségük számára a háború borzalmai igazán csak 1943 után kezdődtek.

Morgan vállalkozik arra, hogy bizonyítsa: miért nem tartható az az állítás, miszerint Olaszországban mindenki részt vett az ország felszabadításában mint antifasiszta, partizán vagy katona. Bár a fegyverszüneti megállapodás értelmében a szövetségesek a királyi Olaszországnak félmillió hadsereg felállítását engedélyezték, közel sem tudtak ennyi embert besorozni az újonnan alakuló haderőbe. 1944 júniusában, mikor Róma felszabadítása után a szövetségesek nyomására a kormányba bevették az antifasiszta pártokat, az új kormány arra a nem könnyű feladatra vállalkozott, hogy a hiányzó 100 ezer katonát besorozza a hadseregbe. Az 1944 november–decemberében meghirdetett sorozás kötelező érvényű volt, s azokra a 20 és 30 év közötti férfiakra vonatkozott, akik a fegyverszüneti megállapodás kihirdetését követően hagyták el a hadsereg kötelékeit. A németek ellen meghirdetett háború után egy év (!) elteltével kezdtek csak meg annak a hadseregnek a felállítását, melynek már hónapok óta ténylegesen harcolnia kellett volna a náci Németország ellen. Az inkább „újrabehívásnak”, mintsem mozgósításnak nevezhető akció nem ért célhoz. A sorkötelesek nem jelentkeztek. A fegyverszüneti megállapodás után kialakult spontán *tutti a casa* („mindenki haza”) mozgalom most újjászületett *non si parte* („senki sem megy”) mozgalom néven: a déliek egyszerűen nem akartak részt venni a „náci” észak felszabadításában.

Röviddel a háború után a partizánt úgy definiálták, mint aki minimum 3 hónapig harcolt a Corpo Volontari della Libertà (A Szabadság Önkéntes Hadteste) kötelékében és legalább három szabotázsakcióban részt vett. Mint Morgan fogalmaz: ennek a szerencsés meghatározásnak köszönhetően sikerült 250 ezer partizánt produkálni. Ha ezt a számot összevetjük a salói fegyveres alakulatok létszámával, továbbá megjegyezzük azt is, hogy az Olasz Szociális Köztársaság és a német megszállás alatt lévő területeken élő lakosság száma 20 millió fő volt, akkor máris nem tűnik olyan magasnak ez a szám. Tehát azok, akik fegyveresen részt vettek a németek és a salóiak elleni harcokban, csupán az ország lakosságának kis részét tették ki; a többség az *attendismo*, a kivárási politikáját választotta. A recenzens viszont úgy érzi, hogy Morgan itt nem egynemű mennyiségeket hasonlít össze. Másrészt nagyon régen, és akkor is marginálisan találkozhattunk a szakirodalomban olyan állítással, amely szerint szinte mindenki aktív náciellenes és antifasiszta harcos volt. A legutóbbi tíz-tizenöt évben egyre inkább az a nézet vált uralkodóvá, hogy a nemzeti felszabadító harcok mellett az olasz Északon egyszersmind kíméletlen polgárháború is folyt. Még a rangosabb művészeti alkotások is ezt tükrözték.

A könyv zárófejezetében a szerző azt a kérdést teszi fel, hogyan is kellene az olaszoknak a II. világháborúra emlékezniük. Jogos a megállapítása, hogy a háborúba való belépés pillanatában a nép többsége Mussolini mögött volt. Mint mondja: a hadüzenetnek a fasiszták és az antifasiszták egyaránt örültek; a fasiszták azért, mert a rendszer megerősö-

dését, míg az antifasiszták meggyengülését remélték ettől. A katonai kudarcok miatt azonban néhány év leforgása alatt a Ducét támogató réteg megcsappant. Bukása mögött mégsem a tömegek vagy az antifasiszták álltak, hanem az egymást követő fasiszta és monarchista puccsok. A támogatottság elvesztése és a háború olaszok számára kedvezőtlen alakulása olyan helyzetet teremtett, amely lehetőséget adott Mussolini zökkenőmentes elmozdítására. Valójában az antifasiszták csak ezután váltak az ország sorsának alakító tényezőivé, s számottevő ellenálló erőről is – igaz, részben banális földrajzi okokból – csak északon beszélhetünk. A déliek csekély arányú részvétele a németek elleni harcokban pedig lehetetlenné teszi, hogy ténylegesen azt lehessen állítani, hogy szerepük volt az ország felszabadításában.

A könyv érzékletesen mutatja be a vészterhes korszakot, az egyén, a közösség és az állam nehézségeit. Betekintést enged a hétköznapi emberre nehezedő erőn felüli nyomásra, amit az invázió, a megszállás és az ország megosztottsága okozott, miközben a nagypolitikai döntések és hatásaik is bemutatásra kerülnek. A munka jó keveréke az esemény- és a mikrotörténetnek. Mégis a mű erénye bizonyos mértékig hibájává is vált: Morgan leginkább történeszietlen attitűdje az igazságtevésnek az egész könyvön végighúzó, lappangó, időnként felszínre bukkanó szándéka. Sok esetben az általa citált személyes történeteket morálisan értékeli, és az egyes emberek cselekedetei alapján igyekszik az olasz nép háború alatti karakterét megragadni.

A fordulatokban bővelkedő események megértését a könyv nyelve és a szövegbe beillesztett képek is segítik. Bár a jegyzetapparátusban a szerző a felhasznált irodalom könyvészeti adatainak ismertetésére szorítkozik, a könyv végén válogatott bibliográfiával könnyíti meg a témában való további tájékozódást.

A szerző tehát, aki korábban, 1995-ben publikált, *Az olasz fasizmus, 1919–1945* (Italian Fascism, 1919–1945) című könyve után 2002-ben megjelentette *Fasizmus Európában, 1919–1945* (Fascism in Europe, 1919–1945) című munkáját, most a jelenkori történetírás egyik kiemelt témájának újszerű és tanulságos szempontrendszerű bemutatásával gazdagítja a nemzetközi szakirodalmat.

Kindl Melinda

A zsidó és a német közösség kivándorlása Romániából

A romániai nemzetiségek II. világháború utáni történetének kevésbé ismert fejezete a zsidó és a német közösség tömeges kivándorlása. Pontosabban szólva, a szakirodalom előtt már régóta nem titok a jelenség statisztikai mérlege, de az emigráció kiváltó okairól és a folyamat anyagi vonzatáról eddig kevés elemzés született, részben a téma politikai érzékenysége, részben a megbízható levéltári adatok hiányában. Ezért különösen fontos az itt ismertetett, azonos alapindítású és tematikájú két kötet. Radu Ioanid könyve ugyanis a kommunista román állam és a zsidó közösség viszonyát, míg a bukaresti Securitate-levéltár munkatársai által összeállított dokumentumkötet a német közösség kivándorlásának folyamatát vizsgálja. A kötetek között világosan meghúzóódó szemléletbeli vitával írásom második része foglalkozik; azonban mielőtt külön-külön ismertetném a két kötetet, meg kell említenem, hogy már szerkezetükben is jelentősen különböznek egymástól. Ioanid könyve monográfiái igényű feldolgozás, míg Florica Dobre, Florian Banu levéltárosok közel ezeroldalas kötetének kilenczetedét eddig nem publikált és hozzáférhetetlen levéltári irat adja (összesen 468 dokumentum fért bele a válogatásba). Bevezető tanulmányuk ugyanakkor sokkal több, mint egyszerű kommentár a közzétett iratokhoz: alaposan feldolgozza a korszakot, állást foglalva több módszertani és historiográfiai kérdésben.

Radu Ioanid kötetének eredeti verziója 2005-ben jelent meg angolul, szerzője elsősorban az amerikai piacra szánta (*The Ransom of the Jews. The Extraordinary Secret Bargain Between Romania and Israel*. Chicago, Ivan R. Dee, 2005). Románul is ugyanabban az évben jelent meg, amit kétségkívül indokoltá tett a téma érdekessége, sőt kényessége: a romániai zsidók kivásárlásáról szóló román–izraeli titkos egyezmények története. Ioanid a román holokauszt és az Antonescu-korszak egyik legbefolyásosabb kutatója, 2000 óta vezető a washingtoni Holocaust Museum nemzetközi levéltári osztályát. A szerző Romániában nevelkedett magyar–zsidó származású családban. 2004-ben Radu Ioanid édesanyjának, Ileana (Ilona) Ioanid filozófusnak a gondozásában jelent meg Nagy Imre snagovi naplója: a román nyelvű kiadás serkentőleg hatott a magyar történetírásra is, amely sokáig nemigen kívánt állást foglalni a – politikailag is – nehezen kezelhető kézirat ügyében.

Ioanid alaptétele egyszerű és súlyos: szerinte a nagyszámú romániai zsidó közösség eltűnését egységes folyamatként, következetes és előre megtervezett politikai lépések természetes eredményének kell értelmezni. Számokban kifejezve: az 1930-as népszámlálás során több mint 750 ezer zsidó *nemzetiségű* állampolgárt regisztráltak (az 1918 utáni román népszámlálások nemcsak vallási és/vagy nyelvi alapon, hanem nemzetiségként is definiálták a zsidóságot), 1940 körül számuk elérte a 800 ezret, és még 1947-ben, két évvel a holokauszt után is meghaladta a 400 ezret. Ezzel szemben negyven évvel később, az 1980-as évek derekán a romániai zsidó lakosság összlétszáma már alig haladta meg a tízezer főt, ma pedig a húszmillióس összlakosságú országban kevesebb mint ötezer főt tesz ki.

Miért és hogyan hagyta el Romániát több százezer ember a II. világháború utáni korszakban? Ioanid a zsidók békés úton történő eltűntetését, a *Judenrein* Románia kialakítását egységes folyamatként elemzi. Az első fejezetben leszögezi, hogy a pénzért történő kivá-

sárlás régi gyakorlatnak számított az országban (21. p.). Már a II. világháború alatt, az Antonescu-rendszer idején miniszteri bizottság működött „a zsidó kivándorlással kapcsolatos problémák kezelésére” (Comisia ministerială pentru reglementarea problemelor de emigrare a evreilor), és a korabeli hatóságok jelentős összegeket követeltek a kivándorlók-tól. A második nagy kivándorlási hullám 1947-ben, már a háború befejezése után zajlott le a rendkívül aktív romániai cionista mozgalom közreműködésével (23. p.). Az év folyamán körülbelül 50 ezer zsidó vándorolt ki Palesztinába, és a kommunista párt vezette koalíciós kormány minden egyes távozni szándékozótól – a korabeli viszonyok között igen jelentősnek mondható – fejenként ezerlejtnyi összeget szedett be. 1948-ban az emigráció lehetősége ideiglenesen megszűnt, majd még abban az évben, Izrael állam létrehozását követően ismét megnyílt. 1949-ig háromezer kommunista párttag távozott (26. p.), akik az Ana Pauker külügyminiszter közvetítésével végrehajtott terv szerint a frissen alakult Izraeli Kommunista Pártot segítették volna. 1950 és 1952 között újabb, a korábbinál jóval jelentősebb – százezres nagyságú – kivándorlásra került sor, anyagi ellenszolgáltatásban részesítve Romániát (88–89. p.). Az 1950-es évek elején Romániát elhagyó zsidók nagy része Moldáviából és az Ókirályságból származott, falusi vagy kisvárosi környezetben lakott, és hagyományos zsidó életet élt. A kommunista rendszer kiszolgáltatottá tette ezeket a közösségeket, tagjaik a létbizonytalanság elől menekültek a zsidó államba. A kivándorlási csatornák 1952 tavaszától, Ana Pauker és több más zsidó származású pártvezető bukása után egészen 1958-ig teljesen bezárultak. 1954-ben több mint száz prominens cionistát ítélték el több egymást követő koncepciók per keretében. Izrael számára azonban, mivel friss „nemzetépítő” államként nem rendelkezett elég képzett munkaerővel, prioritást képezett a kelet-európai (és ezen belül a romániai) zsidóság bevándorlásának és asszimilációjának elősegítése. 1953-ban Tel-Avivban létrehozták az Israel Liaison Bureau (Liska) nevű szervezetet, amely titkosszolgálati módszerekkel is operálva segítette elő a kelet-európai zsidók kivándorlását.

Az igazi fordulópont 1958-ban következett be, ami több tényezőnek is köszönhető. Az év elejére lezárultak a politikai egyeztetések a Romániában állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásáról, Bukarestben pedig életbe lépett az új külpolitikai irányvonal, ami a Nyugat felé való óvatos külpolitikai nyitást irányozta elő (103. p.). Gheorghiu-Dej azt remélte – mint utóbb kiderült, helyesen mérve fel a helyzetet –, hogy a zsidók kivándorlásának újbóli engedélyezése elősegítheti a legjelentősebb nyugati országokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok élénkülését. A kivándorlási csatorna megnyitása azonban kellemetlen következménnyel járt a pártvezetés számára: a várt néhány tízezer helyett körülbelül 130 ezer kérelem érkezett a rendőrséghez, aminek az oka a titkosszolgálati jelentések szerint is a nem hivatalosan gerjesztett, de a hatóságok részéről egyre erőteljesebben megmutatkozó „mindennapi” antiszemitizmus volt. A kivándorolni szándékozók között most már megtalálhatóak voltak a régi polgárság, sőt az 1948 után létrejött új pártelit tagjai is. Sokan Bukarestben, Temesváron, Kolozsváron és a többi nagyvárosban laktak. Ezt a réteget nem annyira az életkörülményeik taszították el Romániától, hanem mellőzöttségük és az irányukban megmutatkozó, általuk tapasztalt rosszindulat.

Mint ahogy a szerző többször is megjegyzi, a külpolitikai megfontolások mögött tehát elsősorban belpolitikai vagy „nemzetpolitikai” célok álltak: a kivándorlásra jelentkező, többnyire magasan képzett zsidók értékes belvárosi ingatlanokat, nagy mennyiségű és jó minőségű ingóságokat, valamint nem utolsósorban jól fizetett munkahelyeket „szabadítottak fel”, mivel az érvényben lévő szabályok értelmében a feliratkozó személy azonnal elvesztette román állampolgárságát és gyakran az állását is. Ami tehát az 1960-as években

lezajlott Bukarestben és a nagyobb városokban, az politikai, társadalmi és etnikai elitcserének minősíthető, melynek egyértelmű célja az volt, hogy minden vezető tisztségbe román nemzetiségű káder kerüljön.

A kivándorlás ekkor már valódi üzletet jelentett. 1958-tól egészen az 1960-as évek végéig a román és az izraeli felet összekötő kulcsfigura Henry Jacober volt, egy 1900-ban Munkácson született, majd 1938-ban Magyarországról emigrált londoni kereskedő (110–111. p.). Rajta keresztül intézték a „kivásárolt” személyek ügyét: a már kivándorolt családok rokonaikat vagy ismerőseiket „szabadították ki”. Az eljárás rendkívül egyszerű volt: megkeresték Jacobert londoni irodájában, és átadták neki a kivásárolandó személy adatait. Jacober kóddal látta el a személyeket, adataikat pedig Bukarestbe továbbította. A nyugati rokonok a román hírszerző központ által megállapított összeget (személyenként általában 4–6 ezer dollárt) Jacober svájci bankszámlájára utalták. Az egész ügylet alapját egy informális, soha nem rögzített egyezmény képezte, amit Gheorghe Marcu állambiztonsági ezredes, a londoni rezidentúra vezetője kötött a kereskedővel. Levéltári iratok alapján Ioanid azt állítja, hogy az üzletet személyesen Gheorghiu-Dej felügyelte Alexandru Drăghici belügyminiszter közreműködésével, és még a minisztertanács elnöke, Ion Gheorghe Maurer sem tudott róla. 1958 és 1965 között, nagyrészt Jacoberen keresztül, 107 ezer zsidó vándorolt ki Romániában (csak 1964-ban több mint 25 ezren).

Érdekes módon éppen Gheorghiu-Dej halála után, Ceaușescu első éveiben csökkent a kivándorlási hajlam, sőt az új pártvezető felelősségre vonta az emberkereskedelemben érintett belügyminisztert, akit 1965 nyarán menesztett. Fontos szerepet játszott az 1967-es izraeli–arab háború kirobbanása is. Noha a szovjet táborból egyedülként Románia nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat a zsidó állammal (a lépésben jelentős szerepe volt a titkosan kezelt kivándorlási ügynek), a román hatóságok nem kívánták magukra hárítani az arab országokat, amelyektől az ország energetikai ellátása függött (123. p.). Másfelől Izrael is neheztelt Bukarestre, amiért magánszemélyek kezébe engedi ezt a rendkívül fontos ügyletet. 1969 nyarán Shaike Dan, az izraeli hírszerzés tisztje és Gheorghe Marcu egyezményt kötöttek, amit később 1969. november 10-én írásban is rögzítettek. A megállapodás 1972-ig 40 ezer zsidó kivándorlását tette volna lehetővé. Az egyezmény a kiválasztottak társadalmi összetételét is szabályozta: 10 százalék diplomás, ugyanennyi szakmunkás és technikus, 2 százalék egyetemi hallgató, 78 százaléknyi szakképzetlen munkás, munkanélküli, inaktív vagy nyugdíjas (125. p.). A román fél nem teljesítette a kvótát, 1972-ig kevesebb mint 11 ezer ember vándorolt így ki, ennek ellenére 1973-ban és 1978-ban újabb egyezményt írtak alá, melynek révén további ezrek hagyták el az országot.

Bár az 1980-as években már alig maradtak zsidó nemzetiségű polgárok Romániában, a szerződő felek a diktatúra bukásáig folytatták jövedelmező üzletüket. Ioanid kiemeli, hogy a zsidók kivándorlása óriási jövedelmet biztosított a román államnak, és gyakran idézi Ion Mihai Pacepa volt hírszerző tiszt könyvét, az 1987-ben megjelent *Vörös horizontok*, amely ez ügyben Ceaușescu (és környezete) személyes anyagi érintettségéről beszél (6. fejezet).

Jobban dokumentált és alaposabb adatfeldolgozást mutat a következő fejezet, melyben Ioanid az Egyesült Államok elhibázott Románia-politikáját tárgyalja. Az 1960-as évek elején indult látványos közeledés ugyanis egyoldalú előnyhöz juttatta a kommunista országot, melynek nemzetközi tekintélyét erősítette Richard Nixon elnök 1969-es bukaresti látogatása és az 1975-ben Romániának megszavazott legnagyobb kedvezmény elve. A rendelkezésre álló adatok szerint (a szerző egy magas rangú izraeli diplomatára hivatkozik) 1968 és 1989 között Ceaușescu több mint 40 ezer romániai zsidó kivándorlását felügyel-

te, akikért Izrael 112 498 000 dollárt fizetett (173. p.). Még 1989-ben is több millió dollár érkezett a pártvezető ellenőrzése alá tartozó titkos svájci bankszámlára. Ekkor – figyelmeztet Ioanid – Ceaușescu már a vegyes házasságban élő román nemzetiségűek kivándorlását is engedélyezte, a zsidó házasárshoz hasonló anyagi feltételek mellett.

A másik jelentős kisebbség, a németek kivándorlását és az állambiztonsági szolgálat szerepét más szemszögből közelíti meg és – legalábbis részben – más következtetésekre jut az ismertetett második kötet. A közel 90 oldalas bevezető tanulmány célja éppen az, hogy differenciáltabb képet alkosson a Ceaușescu-korszakról. Florica Dobre és Florian Banu szerint a Ceaușescu-rendszert tárgyaló 1989 utáni historiográfiát és publicisztikát még mindig az immár értelmetlen démonizálás és bűnbakkeresés dominálja. A gyenge forráskritika pedig nem segíti elő a tisztánlátást, a valóban lényeges mozzanatok kiemelését a Ceaușescu-korszakot máig körülvevő homályból. Ismertetésem tehát elsősorban a bevezető tanulmány következtetéseire kíván reflektálni.

Dobre és Banu szerint a németek kivándorlása sokáig bizalmasan kezelt, de korántsem titkos ügy volt. Mint látni fogjuk, a jól informált nyugatnémet sajtó gyakran cikkezett róla; az utóbbi időkben pedig több jelentős forrással gazdagodott a szakirodalom (X. p.). 2001-ben jelentek meg németül Erwin Wicher bukaresti nagykövet visszaemlékezései, aki 1971–1976 közötti romániai kiküldetése során közvetlen kapcsolatba került az emigráció kérdésével, és részletesen elemzi a titkos egyezményt, illetve megvalósulását, sőt a bonni kormány által fizetett összegeket is megemlíti. Heinz-Günther Hüsck nyugatnémet titkos megbízott pedig 2010-ben szólalt meg a „*Siebenbürgische Zeitung*” című lapban, a Németországban élő száz közösség legnagyobb közéleti fórumában. Fontos továbbá megemlíteni a nyugatnémet diplomáciai tevékenységet rögzítő hivatalos forráskiadást is (a sorozatból eddig 42 kötet jelent meg).

Román oldalról nélkülözhetetlen forrás Stelian Octavian Andronic volt román hírszerző visszaemlékezése (XII–XIII. p.). Andronic hosszú ideig vezette a Securitate egyik legvédettebb egységét, a különleges valutaügyletek részlegét (*Unitatea pentru Acțiuni Valutare Speciale*). A volt állambiztonsági tiszt 2008-ban és 2010-ben jelentette meg visszaemlékezéseit két külön kötetben. Számításai szerint egész fennállása idején a román kommunista rendszer körülbelül 1,5 milliárd dollárt szerzett saját állampolgárai kivándorlásának engedélyezéséért. A dokumentumkötet összeállítói azonban megjegyzik, hogy Andronic állítása szerint – amit az általuk közölt levéltári iratok is megerősíteni látszanak – a román állam elsősorban saját külföldi hiteleinek visszafizetésére fordította ezt a tetemes összeget. Semmilyen bizonyíték nincs tehát Pacepa azon állítására, miszerint a különböző nyugati országokkal folytatott különleges kereskedelem Ceaușescu magánszámláit gazdagította volna.

A román szerzők által bemutatott dokumentáció mennyiségileg imponáló és rendkívül informatív. A román hírszerző szervek által termelt iratok meglepő részletességgel számolnak be a nyugatnémet állam képviselőivel folytatott több száz informális találkozóról (kapcsolatfelvétel, érdemi tárgyalások, pénzáttalások rögzítő bizonylatok). Ennek köszönhetően jóval pontosabb, ellenőrizhető adatokkal találkozunk itt, mint az egyébként izgalmas és újszerű Ioanid-féle kötetben. Dobre és Banu 1962-re datálja a román–német kivándorlási üzlet kezdetét (XXIX. p.), mivel ekkortól észlelhető a román állambiztonság közvetlen beavatkozása a német nemzetiségű személyek kivándorlási vízumainak kiállításába.

1962. január 29-én a román hírszerzés vezetője, Nicolae Doicaru arra utasította beosztottjait, hogy a belső elhárítás hálózati személyén keresztül vegyék fel a kapcsolatot Ewald Garlepp stuttgarti ügyvéddel. Így a németek kivásárlása is a már ismertetett zsidó ügylet-hoz hasonlóan indult. Garlepp egyszemélyes irodája 1962 nyarán csak „próbaüzem-

ben” működött (a felek csupán néhány fő kivándorlásának engedélyezésében egyeztek meg), majd ősztől, Garlepp első bukaresti látogatását követően, nagyobb sebességre kapcsolt (XXXII. p.): a stuttgarti ügyvéd egy 106 fős listával jelentkezett román partnereinél (kizárólag szigorúan titkos státusú állambiztonsági tisztek tárgyaltak vele), és személyenként 5–6 ezer nyugatnémet márkát ajánlott. Fontos megjegyezni, hogy az 1960-as évek elején kivásárolt emberek nagy részét valamilyen kényszerintézkedés sújtotta: fegyház, kényszermunka, kényszerlakhely vagy rendőri felügyelet. Mivel a két ország között nem létezett diplomáciai kapcsolat, Garlepp magánemberként, turistavízummal utazott Romániába.

Két dolog azonban már a történet kezdeti stádiumában egyértelmű volt: az ügyvéd a bonni hatóságok bizalmát és támogatását élvezte, lépéseit előzetesen egyeztette a nyugatnémet kormány illetékeseivel; a kivándorlási kvóták bővítését a német fél kezdeményezte és szorgalmazta minden későbbi találkozás alkalmával (XXXIII. p.). A szükséges „jóindulat” román részről sem hiányzott. Az útlevél- és vízumhivatal (*Comisia guvernamentală pentru vize și pașapoarte*) külön elbírálásban részesítette a Garlepp közbenjárásával érkező kérelmeket, a kiválasztottak akár két nap alatt kézhez kaphatták kivándorlóvizumukat.

1963 szintén fontos év volt a kétoldalú kapcsolatok történetében. Egyrészt finomhangoláson ment át a kivándorlási rendszer: a német fél ekkor már személyenként 10–12 ezer márká „kárpótlást” fizetett, másrészt a titkos ügyletnek köszönhetően a hivatalos viszony is jelentősen javult. A pénzüsszegek – 1965-ig összesen 7 millió dollár és körülbelül 30 millió márká – a román belügyminisztérium egyik zürichi bankszámlájára érkeztek. 1963. július 5–8. között tartották Bukarestben a román–nyugatnémet vegyes bizottság első ülését, melynek célja a diplomáciai kapcsolatfelvétel előkészítése volt. Hogy mennyire volt „titkos” az egyezmény, jól mutatja, hogy a német sajtó már abban az évben foglalkozott vele, december 9-én a nagy példányszámú bulvárlap, a *Bild Zeitung* megbotránkozva írt a számos erkölcsi kérdést felvető kereskedelemről.

Érdekes módon Ceaușescu hatalomra jutásával éppen a németek kivándorlása állt le, ami az 1960-as évek elején éves viszonylatban elérte a 2-3 ezer főt. A szerzők kiemelik, hogy a Román Kommunista Párt felső vezetése többször foglalkozott a német lakosság kivándorlásának ügyével, és álláspontja korántsem volt egységes. Végül is az álláspont kerekedett felül, miszerint nem szabad engedni a magasan képzett munkaerő ellenőrizhetetlen kiutazását. Miután azonban Románia a keleti tömbből elsőként ismerte el az NSZK-t (1967. január 31.), fokozódott a bonni hatóságok nyomása a „családok egyesítésének” érdekében. 1966–1967-ben a német megbízott, Ewald Garlepp a nyugatnémet Vörös kereszt bevonásával igyekezett jobb belátásra bírni a román felet. Szerinte a Vörös kereszt 60 millió márkás különleges kerettel rendelkezett, amiből körülbelül 40 ezer fő kivándorlását fedezték volna. Végül 1968 elején Bukarest beleegyezett a tárgyalások folytatásába, és február 12-én megszületett az első írásos egyezmény, amelyet Garlepp és a már említett Gheorghe Marcu ezredes és munkatársa, Alexandru Stancu őrnagy írtak alá (XL. p.). A fizetendő összeget a következőképpen határozták: 1700 márká minden egyes személyért (kortól és foglalkozástól függetlenül), 10 000 márká az egyetemi végzettséggel rendelkezőkért, 5000 márká az egyetemi hallgatókért. Újdonságnak számított a fizetési mód. Az előző évekkel ellentétben inkább készpénzben, személyes átadással rendezték a fizetési kötelezettséget. Garlepp és román partnerei (diplomáciai fedésben lévő szigorúan titkos állományú tisztek) két-három havonta találkoztak a bécsi, római, párizsi vagy stockholmi román kereskedelmi kirendeltségen. 1969-től a német fél már nemcsak előre meghatározott pénzüsszeggel „kompenzálta” román partnerét: a Manesmann, a Thyssen és más ipari konszernek a Galați városában épülő acélipari kombinát műszaki fejlesztésében is segítettek (XLIII. p.).

Az 1960-as évek végén szembetűnő volt a német hatóságok kezdeményező magatartása a románok gyakran távolságtartó óvatosságával szemben. 1970. január 19–21-én végül Bonn-nak sikerült elérnie a célját, a kivándorlás ritmusának jelentős növelését. A tárgyalók a következő három év leforgása alatt 40 ezer fő kiutazásáról egyeztek meg, meghatározva a kívánt szakmai-társadalmi összetételt is: 10% egyetemi végzettségű személyért fejenként 11 ezer márka; 2% egyetemi hallgatóért 5500 márka/fő; 10% szakmunkásért és technikusért 2900 márka/fő, 78% „egyéb” státusú román állampolgárért 1800 márka fejenként. Egy évvel később román kérésre a kivándorlók számát felére csökkentették (XLV. p.).

A szerzők egyértelműen leszögezik, hogy Bukarestet elsősorban nem „nemzeti célok” vezérelték, inkább a valutaapport foglalkoztatta. 1970 júliusától a hírszerzés egy „Peregrinusok” (*Peregrinii*) fedőnevű külön műveletet indított. Az állambiztonsági szervek hálózati személyek és operatív technika segítségével keresték fel a kivándorolni szándékozókat (nemcsak német nemzetiségűeket, hanem zsidókat és románokat is), és arra szólították fel őket, hogy személyesen vagy külföldön élő rokonaik segítségével bizonyos pénzüsszeggel járuljanak hozzá kérelmük teljesítéséhez. Az akciót, ami gyakorlatilag intézményesített korrupciót jelentett és sok millió dollárt jövedelmezett, 1973. december 14-én állította le a belügyminisztérium vezetése (XLVII. p.). Közben a devizaszükségletek kielégítésében érdekelt román hatóságok a „legális” csatornákat is igénybe vették. 1973 májusában, Ceaușescu bonni látogatása előtt a két ország újabb, immár öt éves megállapodást írt alá 40 ezer fő kivándorlásáról (LIII. p.). Az 1970-es években már jelentős volt a német kivándorlók száma: 1973–1975 között 15 ezren hagyták el Romániát, összesen 29 millió márka befizetése fejében. Ezenfelül a nyugatnémet állam előnyös hitelekkel fokozta a román fél jóindulatát: 1973-ban Bukaresttel 200 millió márkás, 8 éves lejáratú hitelkezelettről állapodtak meg, 4% százalékos kamatlábal.

1975-ben a helsinki záróegyezmény megkötése, annak is elsősorban a mozgásszabadsághoz való jogot tartalmazó harmadik kosara új helyzet elé állította a szerződő feleket. A romániai német lakosság körében fokozódott a kivándorlási láz, a rendőrség előtt tömött sorokban álltak az útlevelekérők. Két évvel később, 1977 folyamán már tömegessé vált a kivándorlás (egy év alatt közel tízezeren hagyták el az országot), és mindkét fél egy sokkal átfogóbb egyezmény aláírására törekedett. Többek közt ezt a célt szolgálta Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár romániai látogatása 1978. január 6–7-én, akinek Ceaușescuval folytatott tárgyalásai eredményeként sikerült megújítani az 1973-as egyezményt, amihez egy 700 millió márkás hitelszerződés is társult. Schmidt sikeres látogatása – melynek „szakmai” előkészítésében nagy szerepe volt a már közel húsz éve aktív Garleppnek és román partnereinek – felgyorsította a németek kivándorlását. Az 1980-as évek elején már évi 10–15 ezer fő hagyta el az országot, és az értük ajánlott összeg is folyamatosan nőtt: 4000 márka 1978-ban, 5000 márka 1981-ben.

A kivándorlási hajlam fokozódásához ekkor már nemcsak a szigorú nemzetiségpolitika járult hozzá, amely inkább a magyarok ellen irányult, hanem a második olajválság után a társadalmi és gazdasági helyzet drámai romlása. A román vezetésnek nehéz döntéseket kellett hoznia: a rossz életkörülmények és a kétoldalú egyezmény immár olajozott működése az ország elhagyására biztatták a német közösséget, amit Ceaușescu gazdasági (sok jó szakember hagyta már el Romániát) és presztízsokokból is visszautasított. Megoldást kellett azonban találni arra a helyzetre is, amit a „normális” nyugati gazdasági kapcsolatok fokozatos beszűkülése miatt a valutahiány okozott. 1983. május 31-én Kölnben a folyamatosan egyeztető felek – ekkor már Heinz Günther Hüscher külön megbízott váltotta fel Garleppet – újabb öt éves szerződést kötöttek. Eszerint évente 11 000 fő hagyhatja el az

országot, és a német fél személyenként 7800 márkával kompenzálta a román állam nevelési, oktatási költségeit (LXIII. p.). Miközben a kivándorlások már közel harmadával csökkentették a korábban 400 ezres romániai német közösség létszámát, 1988. november 8-án került sor Bukarestben az utolsónak bizonyult titkos egyezmény aláírására, mely 1993. június 30-ig rögzítette a két fél kötelezettségeit. A személyenként fizetendő összeg ekkor már 8950 márkára emelkedett; a nyugatnémet fél háromhavonta utalt nyocmillió márkát a román külkereskedelmi bank számlájára (LXX. p.).

Technikai jellegű tárgyalások azonban 1989-ben is zajlottak, majd váratlan fordulat következett. A Bukarestben összehívott december 4-ei rendkívüli találkozón a román meghatalmazott közölte német tárgyalópartnerével, Heinz Günther Hüschsel, hogy Románia azonnali hatállyal és egyoldalúan beszünteti az 1988-as egyezmény végrehajtását, felmentve a német felet a korábban megállapított „kárpótlás” folyósításától. A Nicolae Ceaușescu tájékoztatására készült állambiztonsági források szerint Bukarest a német fél sorozatos „kihágásaival” indokolta a szakítást. Minden bizonnyal a jelentés a két ország közötti politikai feszültségre utalt: 1989 tavaszán Bonn visszahívta bukaresti nagykövétét, tiltakozásul a román kormány diszkriminatív kisebbségpolitikája és az emberi jogok megsértése ellen. A december végi forradalom után pedig immár szabad elhatározásából és megkötések nélkül hagyta el az országot a maradék német közösség zöme, 1990–1992 között több mint 150 ezer fő.

A szerkesztők szerint a román kommunista állam erkölcsileg vállalhatatlan módon cselekedett, amikor saját állampolgárait „áruba bocsátotta”. Felhívják ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a nyugatnémet állam hasonló cinizmussal tárgyalt egy diktatórikus rendszerrel, sőt a német megbízottaknak (és minden jel szerint megbízóiknak is) tökéletesen megfelelt a román fél pragmatizmusát fokozó Securitate közbelépése, aminek köszönhetően növelni tudták a kivándorlási kvótákat. Fontos itt emlékeztetni, hogy az enyhülés időszakában az NSZK hasonló egyezményt írt alá Kelet-Németországgal. Ez lehetővé tette 11 ezer fő áthozatalát, összesen 761 millió márka ellenértékében. Másrészt a szerzők szerint nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a mai világban számos demokratikusnak tartott állam sem érvényesíti maradéktalanul az állampolgárok szabad mozgásának elvét – utalva ezzel a bevándorlási kérdés kemény rendőri és állambiztonsági kezelésére. Igaz, hozzáteszik, hogy legtöbbször mindezt nem a saját nemzetükhöz tartozókkal teszik. Egy másik felvethető kérdés a képzett munkaerő távozása (*brain drain*).

A közzétett iratokból világosan látszik, hogy a román vezetés tartott attól, hogy a jól képzett és fegyelmezett német nemzetiségű szakemberek távozása hosszú távon óriási kárt okozhat az ország gazdaságának. Ennek ellenére főleg az 1980-as években szinte semmit nem tettek azért, hogy maradásra bírják őket. Összességében a német–román kivándorlási egyezmények a cinikus pragmatizmus és reálpolitika iskolapéldái voltak. Végeredményben mindkét fél elérte célját: Németország visszakapta német ajkú lakosságát, és jól képzett, hálás és rugalmas munkaerővel gazdagodott a gazdasági csoda éveiben. Mi több, számos nyugatnémet politikus nem elhanyagolható választási tőkét kovácsolt a romániai szászok és svábok kivándorlásáért tett erőfeszítéseiből. Románia jelentős valutatartalékhoz jutott, amivel külföldi adósságát törlesztette és fejlett technológiát vásárolt kedvezményes áron. Paradox módon nemegyszer fordult elő, hogy Nyugat-Németország közvetett módon segítette a Ceaușescu-rendszer titkosszolgálatának munkáját, amikor korszerű lehallgatókészülékekkel látta el a román állampolgárok mindennapjait megkeserítő állambiztonsági szolgálatot – és tette mindezt egészen 1989-ig, az emberi jogok megsértése miatt indított sajtókampányok és diplomáciai bojkott közepette.

Radu Ioanid elsősorban a román államot teszi felelőssé a „nemkívánatos” kisebbségek kivándorlásáért, és Pacepa tézisének követve közönséges emberkereskedelemnek minősíti az Izraellel kötött szerződéseket. Dobre és Banu megközelítése jóval differenciáltabb, ha nem is felmentő a román államra nézve. Egyfelől kétségkívül igaz, hogy a kommunista vezetők üzleti lehetőséget láttak a zsidó és német nemzetiségű állampolgárok távozásában. Kivándorlásuk elősegítését azonban tágabb perspektívába helyezték: úgy gondolták, hogy ezzel is elősegítik a kapcsolatok fejlődését két jelentős, befolyásos és gazdag állammal. Véleményem szerint tehát Dobre és Banu jogosan figyelmeztetnek arra, hogy a diktatúrák története belső konfliktusok, vergődések és ellenérdekek sokaságából áll, amit Ioanid – a külső szemlélő – figyelmen kívül hagy, amikor monolitikus képet fest a Ceaușescu-korszak elitjéről. Végezetül fontos megjegyezni, hogy a két kötet szinte kizárólag román levéltári források alapján készült. A kép tehát nemcsak részleges, hanem óhatatlanul egyoldalú. Így csak azt remélhetjük, hogy előbb-utóbb az izraeli és német levéltárak a bukarestihez hasonló őszinteséggel vallanak a közös múlt e nem túl dicsőséges pillanatáról.

Radu Ioanid: Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel. (A zsidók kivándorlása. A titkos egyezmények története Románia és Izrael között.) Iași, Polirom, 2005. 222 p.

Florica Dobre, Florian Banu, Luminița Banu, Laura Stancu (szerk.): Acțiunea „Recuperarea”. Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989). (A „Visszaszerzés” akció. A Securitate és a németek kivándorlása Romániából, 1962–1989.) București, Editura Enciclopedică, 2011. 943 p.

Bottoni Stefano

Font Márta–Sashalmi Endre Állam, hatalom, ideológia

Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól
Budapest, Pannonica, 2007. 256 p.

Számvetés útközben, újragondolás, ezek az első impulzusok, amikor a két pécsi vezető történész *Állam, hatalom, ideológia* című tanulmánygyűjteményét kézbe veszi a recenzens. Font Márta, a PTE BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszéke vezetőjének és Sashalmi Endrének, a tanszék helyettes vezetőjének egy kötetbe szerkesztett írásai az orosz történelem legvitatottabb kérdéseit járják körül, a témával régóta foglalkozó tudósok elmélyült alaposágával.

Amióta a történettudomány foglalkozik Oroszország történetével, mindig a kérdések kérdésének számított az orosz – és tegyük hozzá a szovjet – história sajátosságainak a megértése „minden éssen túliságuk” (Tyutcsev) ellenére, egyetemességének és különösségének a bemutatása. E problémák feldolgozásához a gazdaság-, a társadalom- és a politikatörténet kutatásán túl kulcsfontosságú az állam és a hatalom jellegének megértése, vagy az ortodoxiával megtámogatott önkényuralmi állam valódi jellegzetességeinek a feltárása.

A két szerző – különböző időpontokban íródott és különböző helyeken közölt – tanulmányai meglepő koherenciát mutatnak mind egymáshoz, mind a témához való viszonyukban. Ez egyrészt erőteljes érv a közös gyűjteményes kiadás mellett, másrészt szemléletileg is tükrözi, hogy a közölt írások azonos alkotói műhelyből kerültek ki. Már csak azért is jók az ilyen összegyűjtött számvetések, mert a többnyire kis példányszámú folyóiratokban és periodikákban közölt tanulmányok, minden szakmai kvalitásuk ellenére, gyakran nem jutnak el a történelem iránt érdeklődők szélesebb köréhez, úgymond feledésbe merülnek. A Pannonica Kiadó ízléses, zsebkönyv formátumú kötete remélhetőleg ezekhez juttatja el a két szerző gondolatait, tudományos eredményeit. És végül jók az ilyenfajta számvetések azért is, mert együtt olvasva az írásokat – keletkezésük időpontjától és első közlésük helyétől függetlenül – jól mutatják egy-egy kutatói pályáiv alakulását, és azt, hogy egy tudósnak, ha felteszi életét egy téma kutatására, milyen hosszú időn keresztül, milyen szívósan kell dolgoznia egy probléma feltárásán, mindig újabb és újabb részleteket téve eredményeiből közkinccsé.

Az egyes tanulmányokról a recenzio keretei között csak korlátozott terjedelemben szólhatunk. Sashalmi Endrével kezdeném, hiszen az első két bevezető, átfogó, alapozó tanulmány az ő munkája. Sashalmi töprengő, analízáló, témáján elmélyülten gondolkodó, azt folyamatosan újragondoló történész, aki a nyugati és az orosz államfejlődés, politikai gondolkodás, hatalomfelfogás, valamint a politikai struktúrák összehasonlító vizsgálatára törekszik. Fogalomalkotó történész: munkáinak jelentős része a történeti fogalmak jelentésének pontos értelmezésére, feltárására irányul, s erre a történeti russzisztika esetében különösen nagy szükség van. Egy konferencián egy jogász kolléga éppen azért minősítette „puha tudománynak” a történettudományt, mert szerinte nem használ egzakt fogalmi rendszert; szó- és fogalomhasználata képlékeny, ugyanazon kifejezéseken különböző történészek mást és mást értenek. Általánosságban sem érve egyet a fenti állásponttal, Sas-

halmi munkássága éppen e tekintetben kétségkívül segít „kemény” diszciplínává tenni a történettudományt.

Minderre jó példa első bevezető tanulmánya, az „Európa és Oroszország”. Ebben először levezeti az Európa-fogalom kialakulását, azt, hogyan vált a földréz földrajzi kategóriából a 18. századra vallási-kulturális tartalommal rendelkező civilizációs fogalommá. Második tanulmányában az orosz történelem periodizációjának meghatározásához szükséges kritériumokat igyekszik rendszerbe foglalni, a korszakhatárok megjelölése esetében különös figyelemmel az államfejlődésre. Egyúttal áttekinti az egyes történeti iskolák, így az eurázsiai iskola ezzel kapcsolatos érvrendszerét is.

Sashalmi strukturalista, rendszeralkotó történész. Erőteljesen foglalkoztatja, hogy azok a történelmi kategóriák, amelyek keretei között gondolkodunk, mennyiben – kedvenc kifejezésével élve – „intellektuális történeti konstrukciók”, azaz nyugati vagy orosz értelmiségek koruk gondolatisága által motivált szellemi termékei, és mennyiben a történelem valós folyamatainak elemzésére épülő, a gazdaság, a politika és a társadalom analízisére támaszkodó, kulturális, vallási, földrajzi sajátosságokat figyelembe vevő elemzések, amelyek a történeti valóságot írják le.

Sashalmi kutatói módszerére jellemző, hogy kérdéseket tesz fel, amelyek már önmagukban jelzik: valamit újra kell gondolnunk. Már a tanulmány címe is orientál bennünket: „Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban?” Ezt veti fel a szerző, s meggyőződhetünk arról, hogy nyugati értelemben – vagyis ha ezen „a vazallitás és a hűbértartó kombinációján nyugvó, decentralizált struktúrájú” politikai rendszert értünk – biztosan nem, hiszen, mint bemutatja: az orosz függőség sokáig a szabad szolgálatra épült. További, a kötetben közölt tanulmányai ugyanezt a tisztázó, rendszerező, rendszer- és fogalomalkotó történelmi szándékot és mentalitást tükrözik, akár a „jó cár” eszményéről értekeznek a Romanov-dinasztia ideje alatt, akár az orosz államfogalom kialakulásának sajátosságait vizsgálja, vagy az 1649-es orosz törvénykönyv politikai bűncselekmény-fogalmát igyekszik tisztázni, majd másutt az orosz Balkán-politika vallási gyökereit elemzi.

A közölt tanulmányokat együtt olvasva az olvasó úgy érzi, hogy – mint egy széles tudományos puzzle-ban – a helyükre kerülnek egy koncepciózusan felépített kutatói életmű elemei, amelyeket nyilván kellő időben egy nagymonográfia, esetleg egy akadémiai doktori értekezés feladata lesz szintézisbe foglalni.

Áttérve a másik szerzőre, Font Márta is kérdez. Kérdései ugyanúgy az orosz történelem alapproblémáira, egy-egy kiemelten fontos szeletére irányulnak, mint Sashalmi esetében. Szellemi alapvetése azonban – témájának jellegéből fakadóan – nem elsősorban az angolszász és kisebb részben az orosz és a magyar szakirodalom téziseinek újragondolására, hanem a forrásokra irányul. Módszerére kiválóan jellemző az „Állam, államszervezés, kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről” című tanulmánya. Először az állam és a feudalizmus fogalmát határozza meg a lehető legegzeztább módon. Ezután ő is megállapítja, hogy a feudalizmus nyugati értelemben a 11. századi Kijevi Ruszban nem állt fenn. Majd az óorosz törzsszövetség államszervezési folyamatát veszi górcső alá. Kérdéseket tesz fel, s erre ösztönzi az olvasót is. Vajon – írja az 52. oldalon – azáltal, hogy Oleg az ellenőrzése alá vonta a Baltikumtól Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat, egyúttal megteremtette azt a politikai egységet is, amit Kijevi Rusznak nevezünk? Vajon – gondolkodik tovább a szerző – egy kereskedelmi útvonal fölötti ellenőrzés megszerzése és az adóztatás kiterjesztése egy bizonyos régióban kimeríti-e az államnak a tanulmány elején meghatározott kritériumait? Vajon mi a helyzet az állam többi ismert alkotóelemével, az intézményekkel, az írásbeliséggel, a kultusz egységesítésével stb.? Majd levonja a konklúziót: Oleg fellépését semmiképpen sem tartjuk az államiság kezdeteinek, csupán egy na-

gyobb integráció megteremtése felé tett első lépésnek. Persze – teszi hozzá – ezek a lépések nyilvánvalóan megkönnyítették a majdan szerveződő államalakulat létrehozását.

E rövid gondolatmenet, mint cseppben a tenger, mutatja be Font Márta történelmi alkotói módszerét. Egy jól ismert jelenséget kezd vizsgálni, tulajdonképpen jól ismert források – adott esetben a PVL (Poveszty vremennih let) – alapján. Azután kérdezni kezd. Nem rohan neki erőből a korábbi tudományos felfogásnak, nem minősíti értelmetlennek, feleslegesnek korábbi ismereteinket. Problémafelvetései kapcsán azonban elgondolkodunk: miért is nem gondoltunk erre eddig? Ezt a látszólag egyszerű alapösszefüggést eddig miért nem vettük észre? Font Márta finoman bontja le eddigi berögződéseinket, és építi fel fokozatosan, logikailag érvelve az új struktúrát. Eközben új viszony- és fogalmi rendszerbe helyezi régebbi tudásunkat. Ez az újszerű szemléletmód abból a szempontból is értékelendő, hogy nemcsak gondolkodásra, újragondolásra készíti az olvasót, hanem a közös gondolkodással mintegy szellemi alkotótársává teszi.

Ez a megközelítési mód és szerzői módszer a kötet többi tanulmányában is nyomon követhető, akár a kijevi nagyfejedelmi hatalom jellegéről, akár a Moszkvai Rusz kijevi örökségéről értekezik. Font Márta érdeklődése, ahogy Sashalmi Endréé sem áll meg témája földrajzi vagy politikai határainál, hanem a korabeli európai folyamatok rendszerébe ágyazva vizsgálja azt. Erről tanúskodik „*A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés*” című dolgozat, amely egyúttal kitűnő társadalom- és politikatörténeti összehasonlító analízis is. Az oroszul kiválóan beszélő szerzőtől a nyelvészeti indíttatású, ha úgy tetszik, mikrofilológiai kérdésfelvetés sem idegen. Ezt bizonyítja a „*Megjegyzések a széttagolódás kérdéséhez nyelvi aspektusból*” című tanulmány, amely táblázatban dolgozza fel a források szóhasználatát és értelmezésüket. Alekszandr Nyevszkijről szóló értekezésében revelációszerűen állítja szembe a vlagyimir-szuzdali évkönyvekből – tehát a forrásokból – kirajzolódó képet, amely egy szolgálalkú tatár vazallus személyiséget mutat, a róla szóló „zsityije” (életrajz) egy-két kiragadott részletére építő, az alapján elterjedő heroizált Alekszandr-képpel, amely az orosz–szovjet nemzeti öntudat pillérszerűen meghatározó elemévé vált, és történeti axiómának számított mind az orosz, mind a szovjet történetírásban.

Gondolkodunk és gondolkodtatunk, kérdéseket teszünk fel és válaszokat fogalmunk, miközben elavuló szellemi sémákat és beidegződéseket rombolunk le. Eközben partnernek tekintjük az olvasót, és tisztelettel, tudósi alázattal kezeljük témánkat. Így összegezhethetjük a két szerző írásainak törekvését. Ezért lehetnek hasznos propagálói a történettudomány egy csekély létszámú szakma által művelt területének, a történeti russzisztikának.

Bebesi György

